

AHMET CEVDET PAŞA’NIN GÖRÜŞLERİNİN DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN TAHLİLİ

 Mustafa Derviş DERELİ^a

 Münür ALICI^b

Öz

Düşünce dünyası, ilmî kişiliği, eserleri ve devlet adamı kimliğiyle Osmanlı son dönemine damgasını vurmuş olan Ahmet Cevdet Paşa’nın tarih yaklaşımı, toplum düşüncesi ve İslam’a bakışı ekseninde din-toplum arasında kurmuş olduğu ilişki, bu çalışmanın konusudur. Çalışmanın temel araştırma problemini, “Ahmet Cevdet Paşa, yazmış olduğu eserlerde din ile toplum arasında nasıl bir ilişki kurmaktadır?” şeklinde ifade etmek mümkündür. Nitel yöntem ve doküman incelemesi tekniğinin kullanıldığı çalışmada Ahmet Cevdet Paşa’nın eserleri; tarih, toplum, devlet yönetimi, Osmanlı Devleti, din, İslam ve Batı gibi birtakım kelime ve kavramlar çerçevesinde doküman analizine tabi tutulmuş ve bu analiz çerçevesinde görüşleri din sosyolojisi açısından ortaya konmaya çalışılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti’nin dağılmasını önlemek ya da en azından süreci yavaşlatmak için, geleneklerimizi koruyarak Batı’nın bilim ve teknolojisini benimsemenin ve yenilikçi fikirleri takip etmenin gerekli olduğunu savunmaktadır. Temelde, din ile toplumun birbirinden ayrılamayacağını, bu ikisinin ancak bir arada varlıklarını sürdürebileceğini ve ayrıldıklarında anlamlarını yitireceklerini dile getirmektedir. Din Sosyolojisi literatüründe Ahmet Cevdet Paşa’yı doğrudan odak noktasına alan çalışmaların yeterli düzeyde olmaması, bu araştırmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Ahmet Cevdet Paşa, Tarih, Toplum, Din/İslam.

AN ANALYSIS OF AHMET CEVDET PASHA'S OPINIONS IN THE CONTEXT OF THE SOCIOLOGY OF RELIGION

Abstract

The relationship that Ahmet Cevdet Pasha, who has left deep traces among

^a Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, mddereli@gmail.com

^b Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, munur.alici58@gmail.com

Tanzimat thinkers with his scholarly personality, experience, and duties, has established between religion and society in the context of his approach to history, social thought, and his view of Islam is the subject of this study. The main research addressed in this study can be articulated as: "What kind of a relationship does Ahmet Cevdet Pasha establish between religion and society in his works?" In this study, which utilized the qualitative method and document analysis technique, Ahmet Cevdet Pasha's works were analyzed within the framework of certain words and concepts such as history, society, state administration, the Ottoman State, religion, Islam, and the West. Based on this analysis, his views were examined from the perspective of the sociology of religion. Ahmet Cevdet Pasha maintained that safeguarding traditional values while adopting Western progress in science, technology, and modern ideas, along with staying abreast of innovation and transformation, was the sole means to avert or postpone the Ottoman Empire's decline. Fundamentally, he maintained that religion and society are inseparable, asserting that their vitality is possible only when they coexist and that separating one from the other would render both meaningless. The lack of studies in the sociology of religion literature that directly focus on Ahmet Cevdet Pasha constitutes a unique aspect of this research.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Sociology of Religion, Ahmet Cevdet Pasha, History, Society, Religion/Islam.

Giriş

Bilimsel Devrim, Sanayi İnkılabı ve Fransız İhtilali gibi köklü toplumsal dönüşümler, yalnızca ortaya çıktığı ülkeleri ve kıtayı değil; küresel ölçekte yeni bir dönemin habercisi olarak hemen bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Bu etki Osmanlı Devleti'nde de karşılık bulmuş, devlet ve toplum yapısında büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bir zamanlar çok geniş bir toprak parçasını hakimiyeti altında tutan Osmanlı Devleti'nin aşama aşama bu gücünden uzaklaşması ve 17. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir sürece girmek mecburiyetinde kalması, dönemin mütefekkirlerinin en önemli gündemini oluşturmuştur. Dönemin önde gelen devlet adamlarından birisi olarak devletin içerisine düştüğü durumdan kurtulması yönünde ciddi dert sahibi olan ve o günün şartlarında yapılması gerektiğini düşündüğü şeyler konusunda öncülük eden entelektüellerden birisi Ahmet Cevdet Paşa olmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa, çocukluğundan itibaren okuma ve öğrenme

tutkusunun etkisiyle kendini geliştirmiş; medrese eğitimiyle yetinmeyip kendi gayretiyle Batı'da ortaya çıkan ve dünyayı etkileyen bilimsel ve teknolojik gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Hem resmi görevlerinde hem de özel yaşamında, İslam dini ile Batı kökenli bilgi ve yenilikleri gelenekten taviz vermeden bir araya getirmeye çabalamış; İslam'ı veya Batı kaynaklı fikir ve yenilikleri tek taraflı merkez edinen düşüncelerle mücadele içinde geçen hayatı boyunca, gelecek nesillere onlarca eser miras bırakmıştır.

Birçok vasfa sahip olmakla birlikte Ahmet Cevdet Paşa'nın entelektüel kişiliğinde en fazla ön plana çıkan hususiyet, onun tarihçiliğidir. Eserlerinde fazlaca izi görülen İbn Haldun'un da etkisiyle Ahmet Cevdet Paşa, tarih yaklaşımını kronolojik bakış açısının ötesine taşıyarak toplumla irtibatlı olarak derinleştirmiştir. Bu bakımdan makale, tarih yaklaşımı ve toplum düşüncesinden hareketle onun din-toplum ilişkisine dair fikirlerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmalarında fikirlerini din-toplum ilişkisi odağında bir bütün halinde ortaya koymayan Ahmet Cevdet Paşa'nın eserleri nitel yöntem ve doküman incelemesi tekniğiyle kapsamlı bir şekilde okunmuş, metinler arası irtibatlar tespit edilmiş ve gerekli notlar alınarak görüşleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Ahmet Cevdet Paşa'nın entelektüel dünyasının ve fikirlerinin temelini teşkil eden tarih, toplum, devlet yönetimi, Osmanlı Devleti, din, İslam ve Batı gibi birtakım kelime ve kavramlardan hareketle konuya din sosyolojisi açısından yoğunlaşmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde karşımıza çıkan din-toplum ilişkisine dair çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Doğrudan bu ilişkiyi merkeze almadığı olmakla birlikte onun düşüncelerine yönelik yapılan birtakım çalışmalardan söz etmek gerekirse, Temel Şen'in "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle", Semra Şahin'in "Ahmet Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Anlayışı", Özgür Çağış'ın "XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinde Ahmet Cevdet Paşa", Enver Yılmaz'ın "Bir Tanzimat Aydınının Düşündürdükleri: Modernleşme Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa", Ömer Faruk Kavak'ın "Ahmet Cevdet Paşa'da Geleneksellik, Muhafazakârlık, Modernizm İzlenimleri ve Osmanlı Devleti'ni Tanzimat Sürecine Hazırlayan Sebepler" isimli yüksek lisans tezlerini dile getirmek mümkündür. Yüksek lisans tezlerinin yanı sıra makale düzeyinde de çalışmalar bulunmakla birlikte Ahmet Cevdet Paşa'nın konu edinildiği herhangi bir doktora tezine rastlanılmadığını burada önemle belirtmek gerekir.

Bu çalışmanın literatür temelini büyük ölçüde Ahmet Cevdet Paşa'nın kendi yazdığı eserler ile onun yaşamını, farklı alanlardaki fikirlerini ve

Osmanlı devlet yönetimindeki görevlerini konu alan çalışmalar oluşturmaktadır. Bu kapsamda Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi* (4 cilt) ve *Tarih-i Cevdet* (12 cilt) en çok başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Cevdet Paşa bu eserlerinde biyografisine dair birinci elden bilgiler sunmanın yanı sıra eğitim geçmişi, resmi görevleri, özel hayatındaki ilişkileri, düşünceleri ve bu düşüncelerin oluşumunda etkili olan okumaları ve deneyimlerine dair çoğu zaman ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Araştırma bağlamında öne çıkan bir diğer önemli kaynak ise kızı Fatma Âliye Hanım tarafından kaleme alınan *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserdir. Bu kitapta Fatma Âliye Hanım, Osmanlı'nın son dönemine ait olayları, Ahmet Cevdet Paşa ve yakın çevresinin gözünden anlatmaktadır.

A. Hayatı, Düşünce Dünyası, Eserleri ve Devlet Görevleri Çerçevesinde Ahmet Cevdet Paşa Portresi

Osmanlı'nın son döneminde yaşamış önemli âlim ve devlet adamlarından biri olan Ahmet Cevdet Paşa, 27 Mart 1822 tarihinde günümüzde Bulgaristan sınırları içinde yer alan Lofça'da dünyaya gelmiştir. *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi* adlı eserinde Ahmet Cevdet Paşa kendi doğumundan şöyle söz eder: "Bin iki yüz otuz sekiz hicrî yılında (27 Mart 1822) Hızır Günü'ne kırk gün kala Lofça kasabasında doğmuşum. Babam Lofça eşrafından, meclis üyelerinden ve İstabl-ı Âmire payesi sahiplerinden Hacı İsmail Ağa'dır. Onun babası ise Hacı Ali Efendi'dir; küçük yaşlarda terbiyemi üstlenerek beni büyükbabasının mesleği olan ilmiye yoluna yönlendiren de kendisidir. Büyük dedesi Ahmed Ağa ise Lofça Müftüsü İsmail Efendi'nin torunu olup Yularkıranoğlu Ahmed Ağa adıyla tanınır" (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 9-10). Sümbül Hanım ismini taşıyan annesi ise Topuzoğlu ailesine mensuptur (Âliye Hanım, 2018, s. 21).

Cevdet Paşa'nın soyu o dönemdeki adıyla Kırkkilise'nin (Kırklareli) meşhur ailelerinden olan Yularkıranoğlu Ahmed Ağa'a yaslanmaktadır. Baltacı Vezir (Baltacı Mehmed Paşa) ile birlikte Prut Savaşı'nda yer almış olan Ahmed Ağa'nın Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetleri olmuştur. Ahmed Ağa Prut Savaşı'ndan sonra Lofça'ya yerleşmiştir (Âliye Hanım, 2018, s. 17): "Oğlu İsmail Efendi, Lofça'da müftülük görevinde bulunmuştur. İsmail Efendi'nin oğlu ve Ahmet Cevdet Paşa'nın dedesi olan Ali Efendi, Lofça âyanları için kâtiplik ve kâhyalık yapmış, aydın bir kişi olarak Paşa'nın yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır" (Cevdet Paşa, 2019a, s. 13). Hacı İsmail Ağa, Lofça'nın saygın ailelerinden biri olan Topuzoğlu ailesine mensup Ayşe Sümbül Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Ahmet Cevdet Paşa

doğmuştur (Âliye Hanım, 2018, s. 18; İzgöer, 1999, s. 13).

Lofça kasaba olmakla birlikte diğer kasabalara kıyasla ilim yönünden çok daha farklı bir özelliğe sahip olup o dönemde fazlaca aydının/entelektüelin yaşadığı bir yer hüviyetindedir. Ahmet Cevdet Paşa ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamıştır (Âliye Hanım, 2018, s. 18). Dönemin önde gelen isimleri arasında yer alan Müşir Derviş Paşa ile Mithat Paşa da ilk eğitimlerini Lofça kasabasında tamamlamışlardır (Âliye Hanım, 2018, s. 18).

Âliye Hanım, babasının küçük yaşlarından şöyle söz etmektedir: “Babam Ahmed Efendi, küçük yaşlardan itibaren okuma ve yazmayı öğrenmiş ve o dönemde Lofça Müftüsü olan Hafız Ömer Efendi'nin Arapça derslerine ilgi duymuştur. Büyük bir gayret ve çalışma ile Arapça ilimlerde önemli bir ilerleme kaydetmiştir” (Âliye Hanım, 2018, s. 19). Aynı zamanda bir ilim merkezi olan Lofça'da temel eğitimini tamamladıktan sonra müftü Hafız Ömer Efendi'den Sarf, Nahiv, Belâgat, Fıkıh ve Mülteka dersleri almış, ayrıca Hafız Mehmed Efendi'den mantık ve beyan öğrenmiştir (Cevdet Paşa, 1972a, s. 6).

Küçük yaşta Müftü Hafız Ömer Efendi'den Arapça eğitimi aldığını, çalışkanlığı ve azmi sayesinde bu alanda hızlı ilerlediğini belirten Cevdet Paşa, şer'i ilimlerde de bilgi sahibi olduğunu ifade etmiştir. “Yüksek ilimler tahsili için” İstanbul'a gitmeyi arzulayan Cevdet Paşa, genç yaşına rağmen memleketinden ayrılmanın zorluklarını göze alarak bunu başardığını dile getirmiştir (Cevdet Paşa, 2019a, s. 11). Dedesi Ali Efendi'nin, torunu Ahmet Cevdet'i, kendi dedesi İsmail Efendi'nin izinden gitmeye teşvik etmesi ve bu istekte ısrarcı olması, Cevdet Paşa'nın yüksek eğitim için İstanbul'a gitmesindeki önemli bir etkidir; nitekim bu durum, Cevdet Paşa'nın kendi arzularıyla da örtüşmektedir (Âliye Hanım, 2018, s. 19). Cevdet Paşa, “1255 (1839) senesi başlarında Dersaadet'e geldim. Çaşambapazarı'nda bulunan Papazoğlu Medresesi'ndeki bir odaya yerleşip sakini olarak Fâtih Camii'nde yüksek ilimlerin tahsili ile meşgul oldum” (Cevdet Paşa, 2019b, s. 12) ifadeleriyle İstanbul'a gelişini ve ilk günlerini anlatmaktadır.

Medresede öğrenim gördüğü dönemde Cevdet Paşa yalnızca manevi ilimlerle değil, aynı zamanda pozitif bilimlerle de ilgilenmiştir (Cevdet Paşa, 1972a, s. 6). Medresenin eğitim günlerinde verilen derslere ek olarak tatil günlerini de boşa geçirmemiş, ilgi duyduğu ve faydalı bulduğu konular üzerinde çalışmıştır: “... tatil günlerinde çeşitli küçük konulara dair birçok risale, eski yöntemle yazılmış hesap, cebir, geometri, astronomi ve diğer felsefî meseleler üzerine pek çok kitap okudum. Ancak günümüzde

medreselerde bu dersler terk edilmiş ve unutulmuş durumdadır” (Cevdet Paşa, 2019a, ss. 13-14).

İlmin değerini ispatlamaya gerek olmadığına inanan ve “Bir Müslüman için ilim Çin’de dahi olsa onu gidip alması gerekir” anlayışını kendisine rehber edinen Ahmet Cevdet Paşa, gençlik yıllarına dair anılarını şu sözlerle paylaşmıştır: “... yüksek ilimler öğrenmeye çok hevesli ve tutkun olduğum için geceleri yatağa gitmeden kitap okur, yorgunlukla kitap üzerinde uyur ve uyanır uyanmaz yeniden okumaya başlardım. Tatil günlerinde dahi dinlenmezdim” (Cevdet Paşa, 2019b, s. 193). O dönemde İstanbul’da bulunan ünlü Mesnevîhanelerden biri olan Murad Molla Tekkesi’nde Şeyh Murad Efendi’den dersler aldığını ifade eden Cevdet Paşa, aynı zamanda Şevket (Şevket-i Buhârî) ve Urî (Urî-i Şîrâzî) divanlarını okumak için dönemin önde gelen şairlerinden biri olan ve kendisine “Cevdet” mahlasını veren Fehim Efendi’den de eğitim aldığını belirtmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, zamanını en verimli şekilde değerlendirme çabası içinde, özellikle ilmî bilgisini artırma ve kişisel gelişimini ilerletme amacına odaklanmıştır. İlme olan üstün azmi sayesinde yaşı kendisinden büyük arkadaşlarını geride bırakmış ve bu durum, hocalarının kendisine duyduğu sevgiyi artırmıştır (Cevdet Paşa, 1972a, s. 6): “Hendesehane-i Berriye’den Miralay Nuri Bey’e o dönemin önemli eserleri olan *Muhtasarü’l-Meânî* ve *Kadî Mîr’i* okuttum. Karşılığında o da bana hesap, cebir, geometri, logaritma, mühendislik metotları, Oktant Risalesi, *Mecmuatü’l-Mühendisîn* ve İshak Efendi’nin *Ulûm-ı Riyaziyyûn* gibi modern matematik bilimlerini öğretti” (Cevdet Paşa, 2019b, s. 14). Matematikteki sorunlarını çözmek için Münecimbaşı Osman Saib Efendi’den destek alan Cevdet Paşa, medresede verilen derslerle yetinmeyip alanında uzman kişilerden medresede öğretilmeyen bilgileri öğrenmeye çalışmış ve bu konuları onlarla tartışabilecek düzeye ulaşmıştır (Âliye Hanım, 2018, s. 18; İzgöer, 1999, s. 13). Bu kadar geniş bir entelektüel ilgi alanına sahip olması, ona dostluklarla zenginleşmiş bir ilim atmosferi sağlamıştır (Doğan, 2009, s. 232).

Bir süre sonra, Fatih Camii’nin Sahn-ı Seman Medreselerindeki Başkurşunlu Medresesi’ne geçen Cevdet Paşa, burada da müzakerelerle meşgul olmuştur. Bu dönemde, dört gruba ayırdığı İstanbul’un önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. İlk gruptaki hocaları arasında İmamzâde Esad Efendi, Akşehirli Ömer Efendi, Denizlili Yahya Efendi ve Antakyalı Said Efendi bulunmaktadır. İkinci grupta Giritli Hoca, Vidinli Hoca ve Şehri Hafız Efendi yer alırken, üçüncü grupta Birgivî Şakir Efendi ile Hafız Seyyid Efendi öne çıkmıştır. Ancak dördüncü grupta, ilk üç grubun seviyesine erişebilecek

yetenekte kişilerin olmamasını, Cevdet Paşa Osmanlı ilim dünyasının geleceği açısından endişe verici bir durum olarak değerlendirmiş ve bunu şöyle ifade etmiştir: “Onlardan sonra dördüncü tabaka dediğimiz kimseler, önceki üç grubun seviyesine ulaşabilecek nitelikte değillerdi. Bu durum, ilmin çöküşünün işaretleri olarak görülüyordu” (Âliye Hanım, 2018, s. 24). Aynı dönemde Cevdet Paşa'nın ilminden faydalandığı önemli isimlerden biri de Kuşadalı İbrahim Efendi'dir. “Ahmet Cevdet Efendi tasavvuf yoluna girmemiş olmasına rağmen, ilminden faydalanmak için Kuşadalı İbrahim Efendi'ye gider ve ondan büyük iltifat görürdü. Büyük âlimlerden cevap alamadığı karmaşık meseleleri onunla çözdü. İlimdeki yüksek seviyesini fark eden şeyh hazretleri, ona ders vermekten büyük memnuniyet duyardı” (Âliye Hanım, 2018, s. 34).

Cevdet Paşa, 1844'te Rumeli kadılıklarının en alt seviyesindeki Çanat rütbesiyle, Premedi kazasında geçici olarak 520 kuruş maaşla ilk devlet görevine başlamıştır (Âliye Hanım, 2018, s. 38). Hamidiye Medresesi'ne sınavla girerek bir süre burada eğitim aldıktan sonra, Rumeli Kazaskerliği bünyesinde düzenlenen sınavı kazanarak kadılık mesleğine adım atmıştır. Ardından, 29 Haziran 1845'te İstanbul ruusu (doktora derecesi) olarak müderrislik görevine atanmıştır (Cihan, 2019, s. 14).

Ahmet Cevdet Paşa'nın devlet kademelerinde hızla tanınıp yükselmesinde, dönemin önde gelen isimleriyle kurduğu ilişkiler önemli bir rol oynamıştır. 1846 yılının Şevval ayında azledilen Sadrazam Rauf Paşa'nın yerine Hariciye Nazırı olarak Mustafa Reşit Paşa atanmıştır. Cevdet Paşa'nın hayatında belirleyici olacak bu tanışma da bu dönemde gerçekleşmiştir. Yeni yasa hazırlıklarıyla meşgul olan Reşit Paşa, gerektiğinde şer'î konularda danışabileceği bir âlim istemiş ve şeyhülislâm dairesinden bu alanda yetkin biri önerilmesini talep etmiştir. Kendisine önerilen isim ise Ahmet Cevdet Paşa olmuştur (Âliye Hanım, 2018, s. 34). Ahmet Cevdet Paşa'nın Babiâli'de göreve başlamasının Mustafa Reşit Paşa'nın desteğiyle gerçekleştiğini ifade eden Hilmi Ziya Ülken'e göre, Reşit Paşa, Cevdet Paşa'nın bilgi ve yeteneklerine hayran kalmış ve ona önemli sorumluluklar vermiştir (Ülken, 1992, s. 72). Bu görevler sırasında, Türkçe kullanımının yaygınlaştırılması, takvim düzenlemeleri ve eğitim gibi pek çok alanda reformların öncüsü olan Cevdet Paşa, devlet yönetimine dair kapsamlı bilgiler edinmiş ve vizyonunu genişletmiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nın yanında çalışmaya başlaması, Cevdet Paşa'nın yazışma tarzını değiştirmesinde ilk etkilerden biri olmuştur. Cevdet Paşa, İran üslubu yerine sade ve belâgatli bir yazı tarzını benimsemiştir. Ayrıca,

Reşid Paşa aracılığıyla siyasî meseleler hakkında çok sayıda bilgi edinmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, s. 30). Dönemin önemli devlet adamlarından olan Reşid Paşa, Cevdet Paşa'nın sadakatine ve vefasına duyduğu güven sayesinde ona özel bir yakınlık göstermiştir. Bu durum, vükela camiasında kıskançlık yaratmıştır. Reşid Paşa'nın, Cevdet Paşa'yı kendisine bir yardımcı olarak yetiştirmek istediği açıktır: "... Reşid Paşa, Cevdet Efendi'yi hep yanında tutuyordu, bu özel ilgi ve teveccüh kıskanılan bir durum haline gelmişti. Reşid Paşa'nın en sevdiği oğlu Ali Galip Paşa bile önemli meselelerde babasına ulaşmak için Cevdet Efendi'den aracılık talep ediyordu" (Âliye Hanım, 2018, s. 126).

Cevdet Paşa, ilmiye mesleğinden ayrılmadan önce, kısa süreli bazı siyasi ve idari görevlerde bulunmuştur. 1848 yılında, Eflak-Boğdan'da yaşanan karışıklık nedeniyle Bükreş'e gönderilen Fuat Paşa'ya dönemin sadrazamının sözlü mesajını iletmekle görevlendirilmiştir. Bükreş'te bir ay Fuat Paşa ile birlikte kaldıktan sonra, aldığı cevabı İstanbul'a iletmıştır. Aynı yılın Mart ayında kurulan, ağırlıklı olarak klasik medrese sistemine dayanan Darulmuallimin'de önemli reformlar gerçekleştiren Cevdet Paşa, hazırladığı yeni düzenlemelerle okula öğrenci kabulü ve sınav şartlarını belirlemiştir. Ayrıca, öğrencilere sağlanan mali yardımları artırmıştır. Onun döneminde, Recep, Şaban ve Ramazan aylarında öğrencilerin farklı bölgelerde ücret karşılığında görev yapmalarını öngören "cerre çıkma" uygulaması da kaldırılmıştır (Cihan, 2019, s. 15).

Geçim şartlarını iyileştirme amacıyla maaşını artırıp medrese çevresinde dersiâm hocalığı yapmayı planlayan Cevdet Paşa, 14 Ağustos 1849 tarihinde Meclis-i Maarif-i Umumiye memurluğuna atanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın düzenli bir memuriyet görevine ilk kez başlaması ise 13 Ağustos 1850'de Meclis-i Maârif Azalığı ve Darulmuallimin Müdürlüğü görevleriyle gerçekleşmiştir. O dönemde karşılaştığı sorunlar ve insanlar arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle aksayan önemli işlerden duyduğu rahatsızlığı, "O günlerde emeller ağına yakalandım. Kurtulmaya çalıştıkça daha çok dolandım. Eski bir hizmetkârım varken, at ve seyis, kayık ve kayıkçı bulmak zorunda kaldım. Görünüşte yükseldim, ama içimdeki sıkıntılar arttı..." (Cevdet Paşa, 2019a, s. 50) ifadeleriyle dile getirmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna çeşitli alanlarda önemli hizmetlerde bulunmuş, katkıları sadece belirli bir alanla sınırlı kalmamıştır. Osmanlı dilinin temelini Türkçe olduğunu, Arapça ve Farsça unsurların sonradan bu dile eklendiğini ifade eden Cevdet Paşa, Türk dilinin gelişmesi ve yayılması için de önemli çalışmalar yapmıştır (Özkan, 2006, s.

229). Fatma Âliye Hanım'ın belirttiğine göre, o dönemde eğitim ve öğretim alanında aktif olan Meclis-i Maarif-i Umumiye'de sekreterlik görevini üstlenen babası Ahmet Cevdet Paşa, sade ve anlaşılır Türkçe yazılar üzerinde çalışmış, ders kitaplarının basımını sağlamış ve Darulmuallimin tüzüğünü düzenleme görevini yürütmüştür (Âliye Hanım, 2018, ss. 64-65).

Ahmet Cevdet Paşa, Mehmet Ali Paşa ile Mısır Valisi Abbas Paşa arasında yaşanan anlaşmazlığı çözmek için görevlendirilen Fuat Paşa'ya eşlik etmek amacıyla 26 Mart 1852'de Mısır'a gitmiş ve burada iki ay boyunca kalmıştır. Mısır'dan döndükten sonra, 1825-1826 dönemindeki tarihî olayları yazmak üzere Encümen-i Dâniş'te çalışmaya başlamıştır. Kırım Savaşı sırasında kaleme aldığı tarih kitabının üç cildini Padişah'a sunması üzerine, 1854 yılında Süleymaniye ruusu ile ödüllendirilmiştir. Bir yıl sonra, Takvimhâne nazırı ve devlet vakanüvisi Âkif Paşazâde Nailî Bey'in vefatının ardından, 1271/1854-1855 yıllarında vakanüvislik görevi kendisine verilmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, s. 87). Bir yıl sonra, fıkıh alanında *Metn-i Metin* isimli bir eser yazmak üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat Dairesi'nde oluşturulan bir komisyonun üyesi olarak görev yapmıştır. Bu görevden bir yıl sonra Galata mansıbını alarak şer'i meselelerle ilgilenmiştir (Cevdet Paşa, 2019a, s. 88).

Tarih düşüncesi ve yaklaşımı anlamında İbn Haldun'dan açıkça etkilenen Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı şeyhülislamı Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (1674-1749) başladığı ve ilk beş cildini tamamladığı *Mukaddime* tercümesini sürdürmüş ve ona altıncı cildi ekleyerek çeviri metnin tamamlanması konusunda önemli bir rol üstlenmiştir. Bunun karşılığında rütbesi İstanbul payesine yükseltilmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, s. 92).

Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa'da anayasal yönetim, liberal milliyetçilik ve ayrılıkçılık gibi kavramlarla somutlaşan fikir akımlarının Osmanlı Devleti için yıkıcı bir tehdit oluşturduğunun bilincindeydi. Ona göre, Osmanlı'nın geleceğini korumak için yönetim yapısının güçlendirilmesi en öncelikli meseleydi. Ancak bu alanda gerekli ve kapsamlı reformlar yapıldıktan sonra, diğer talepler ve sorunlara aşamalı olarak çözüm bulunabileceğine inanıyordu (Öğün, 2009, s. 147).

1840 yılında Abdülmecit tarafından kurulan ve Osmanlı Devleti'nin belirli sınırları içinde kanun hazırlama görevini üstlenen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, bir süre sonra çeşitli sebeplerle işlevini yerine getiremez hale gelmiştir. Bunun sonucunda, 1854 yılında kurulan Meclis-i Âlî-yi Tanzimat, kanun hazırlama görevini devralmış ve Ahmet Cevdet Paşa bu yeni meclisin üyeliğine atanmıştır (Akgündüz, 2009, ss. 337-338).

1855 yılında millî bir kanun oluşturma düşüncesiyle Cemiyet-i İlmiye kurulmuş ve Cevdet Paşa burada üye olarak yer almıştır. 1858 yılında Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu'nun hazırlanmasında komisyon başkanlığı yapmıştır. Ayrıca, Arazi Komisyonu Mahsusu'nun başkanı olarak görev almış ve 1858 tarihli Arazi Kanunnâme-i Hümayûnu, 1859 tarihli Tapu Nizamnâmesi ile 1860 tarihli Tapu Senedat-ı Hakkında Talimnâme gibi önemli düzenlemelerin hazırlanmasında rol oynamıştır. 1868 yılında kurulan ve günümüz Yargıtay'ının temelini teşkil eden Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlığına da Ahmet Cevdet Paşa getirilmiştir (Akgündüz, 2009, ss. 339-340).

1859 yılında Niş'te ve 1860 yılında Lübnan'da meydana gelen olaylar, Osmanlı Devleti'nin birliğini tehdit etmiş ve yabancı güçlerin müdahalesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu nedenle, 1864 yılında Vilayet Nizamnâmesi hazırlanmıştır. Ali, Fuad ve Mithat Paşa ile birlikte Cevdet Paşa da bu nizamnâmenin hazırlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu düzenleme ile eyalet sistemi kaldırılarak sancak, kaza, nahiye ve köy birimlerinden oluşan vilayet sistemi hayata geçirilmiştir (Buzpınar, 2009, s. 170).

1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye kaldırılmış ve yerine Şûrâ-yı Devlet ile Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur. Bu meclislerden biri olan ve daha sonra nazırlık unvanına çevrilen Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlığına Ahmet Cevdet Paşa atanmıştır. Bu görevi dolayısıyla kendisine birinci rütbeden Nişan-ı Osmanî verilmiştir. Cevdet Paşa, bu meclisin kuruluşunda gösterdiği özen sayesinde, diğer meclis olan Şûrâ-yı Devlet'in geçirdiği dönüşüm süreçlerinden etkilenmemiştir. Bu durumu şöyle açıklamıştır: "... Şûrâ-yı Devlet çok görkemli bir şekilde kuruldu. Ancak ben gösterişe değil, temelin sağlamlığına önem verdim" (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 98-99). Ahmet Cevdet Paşa, bu görevi sırasında Nizamiye Mahkemeleri ile birlikte divanın teşkilat, görev ve çalışma usullerine ilişkin mevzuatı hazırlamış ve Nizamiye Mahkemeleri personeline hukuk dersleri verilmesini sağlamıştır (Cihan, 2019, s. 18).

Metn-i Metin teşebbüsü yeterli düzeyde başarılı olamayınca Ahmet Cevdet Paşa'nın İslam dünyasına ve Osmanlı Devleti'ne kazandırdığı en önemli eser olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* bu dönemde kaçınılmaz hale gelmiştir. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* Cemiyeti isimli bir ilmî heyet tarafından hazırlanmış gibi görünse de kurgusundan maddelerin yazımına kadar en büyük emek Cevdet Paşa'nın olmuştur. "Bütün İslâm devletlerinde Fıkıh/İslam Hukuku alanında hazırlanan ilk kanun olma özelliğini taşıyan"

(Halaçoğlu & Aydın, 1993, s. 448) Mecelle, başlangıcından sonuna kadar büyük bir emeğin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı ilmi heyet üyeleri tarafından desteklenen yabancı bir medeni kanunun (özellikle Fransız kanunlarının) temel alınması fikri kabul görmemiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın da aralarında bulunduğu üyelerin savunduğu, millî bir kanun hazırlanması görüşü öne çıkmış ve bu doğrultuda İslam hukukunun ilgili hükümlerini esas alan bir kanun tasarısına ihtiyaç duyulmuştur (Halaçoğlu & Aydın, 1993, s. 443-450). Mecelle'de yer alan ve 99 maddeden oluşan küllî kaideler, Osmanlı toplumunda ve diğer Müslüman topluluklarda geçmişte uygulanmış genel ilkelerin derlenmesiyle oluşturulmuştur. Bu düzenlemeler, âyet ve hadisler kaynak alınarak hazırlanmış ve kamu hukuku, özel hukuk ile yargılama hukuku gibi alanları kapsayan geniş bir içerik sunmuştur. Bu nedenle, sadece Osmanlı hukuk tarihi açısından değil, aynı zamanda İslam hukuk tarihi bakımından da önemli bir yere sahip olmuş ve sonraki dönemlerde İslam ülkelerinde hazırlanan kanunlara öncülük etmiştir (Aydın, 2003, s. 231).

Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığı altında dönemin önde gelen fakihlerinden meydana gelen heyet, iki yıllık bir sürede *Mecelle*'nin ilk dört kitabını tamamlayarak yayımlamıştır. Mecelle Cemiyeti'ndeki çalışmaları sırasında bu görevinden alınan Ahmet Cevdet Paşa, Bursa'ya vali olarak atanmıştır. Kısa bir süre sonra da Bursa valiliği görevinden uzaklaştırılmıştır. Cevdet Paşa'nın yokluğunda çalışmalarına devam etmekte zorlanan Mecelle Cemiyeti'nin başına belli bir süre sonra yeniden Ahmet Cevdet Paşa getirilmiştir (Cihan, 2019, ss. 18-19).

1872 yılının başlarında, bugünkü Osmaniye ve Kozan bölgelerini de kapsayan Maraş Valiliği görevine atanan Ahmet Cevdet Paşa, kısa bir süre sonra, yalnızca on sekiz gün görev yaptığı bu valilikten alınarak İstanbul'a geri dönmüştür. Kendisine Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği ve Mecelle Cemiyeti başkanlığı görevleri verilmiştir. Daha sonra, kısa bir süre için Şûrâ-yı Devlet üyeliği ile Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti görevlerine, ardından da Maarif-i Umumiye Nezâreti görevine atanmıştır (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 142-146). Bu süre zarfında Mecelle çalışmalarına devam eden Cevdet Paşa, 1873 yılı başında Mecelle'nin dokuzuncu kitabını yayımlamıştır.

1874 yılında, Avni Paşa'nın etkisiyle kısa süreliğine Yanya Valiliği görevine atanmış, ancak bu atamanın gerçek nedenini sonradan öğrenmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 155-156). 1875 yılında tekrar Maarif-i Umumiye Nezâreti görevine dönerek İstanbul'a gelmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, s. 166). Aynı yıl, Adliye Nezâreti görevine atanmış ve ticaret mahkemelerini de

kapsayan yeni düzenlemelerle ilgilenmiştir. 1876 yılında, dönemin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa'nın, gümrük gelirlerinin yabancı yatırımcılara iltizam edilmesine karşı çıkması nedeniyle Cevdet Paşa, Rumeli teftişiyle görevlendirilmiştir. Tıpkı Yanya Valiliği atamasında olduğu gibi, bu görevin asıl amacının kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak olduğunu sonradan anlamıştır (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 174-176). 1876'da Sultan Murad'ın yerine Sultan Abdülhamid Han'ın tahta geçmesiyle birlikte, Ahmet Cevdet Paşa yeniden Adliye Nezareti görevine atanmıştır. Aynı dönemde, Mecelle'ye yeni kitaplar eklemeye devam etmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, s. 192).

1877 yılında Mithat Paşa'nın azledilmesi ve yerine Ethem Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle Ahmet Cevdet Paşa, Dâhiliye Nezareti görevine atanmıştır. Bu dönemde Osmanlı ile Rusya arasındaki ilişkiler oldukça gergindir. Barış yanlısı bir tutum sergileyen ve bu doğrultuda çaba gösteren Cevdet Paşa'nın aksine, Mithat Paşa, Serasker Redif Paşa ve Tophane Müşiri Mahmut Paşa gibi isimler savaştan yana tavır almıştır. Osmanlı yönetimi savaş ve barış arasında kararsızken Ruslar saldırıya geçmiştir. Bu süreçte Cevdet Paşa'ya asker toplama, donatma ve eğitime görevi verilmiştir. Bu görevini başarıyla yerine getirmiş olmasına rağmen, bazı çevrelerde kıskançlık ve düşmanlıkla karşılaşmıştır. Yine de kendisine Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti görevinin verilmesini memnuniyetle karşıladığını ve ardından 1878 yılında Suriye Valiliği'ne atanmasıyla daha mutlu olduğunu ifade etmiştir. Bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: "... Bundan daha memnun oldum, çünkü ordularımız yenilmiş, Rus ordusu Edirne'ye kadar gelmiş, İstanbul'a yaklaşmakta. İngiliz donanması Boğaz'a ilerliyor, şehir ise Rumeli muhacirleriyle dolmuş durumda. Böyle bir kargaşada Suriye Valiliği benim için büyük bir nimet oldu" (Cevdet Paşa, 2019b, s. 207). Rus Harbi sırasında Osmanlı kabinesinde görev alan Cevdet Paşa, savaşa karşı çıkmasına ve barış için elinden geleni yapmasına rağmen bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. Buna rağmen, savaş sırasında kendisine verilen tüm görevleri en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmıştır (Cihan, 2019, s. 20).

Suriye'deki dokuz aylık görevi içerisinde Kozan'da çıkan isyan ve Amanoslar'daki karışıklıkları başarıyla çözüme kavuşturmuştur. Aynı yıl, 3 Aralık 1878'de, padişah tarafından Ticaret Nezareti görevine atanmıştır (Cevdet Paşa, 2019b, s. 209). 1879 yılında Said Paşa'nın Başvekil olmasıyla Cevdet Paşa'ya Adliye Nezareti görevi verilmiştir. Bu üç yıl süren görev süresince daha önce hazırlık yapılmadan Fransa'dan alınan ceza kanununun uygulanmasında karşılaşılan sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmıştır (Cevdet Paşa, 2019b, s. 231).

1880 yılı içerisinde açılan Mekteb-i Hukuk'ta Belâgat-ı Osmaniye isminde bir ders veren Ahmet Cevdet Paşa bu dönemde daha önceki bir çalışmanın devamı mahiyetinde önemli bir eserle meşgul olmuştur. Bu eser, Keçecizade Mehmet Fuat Paşa ile birlikte Türk dilinin esasları üzerine 1867 yılında yayımladıkları *Kavâid-i Osmaniye* adlı eserinin sonunda “fenn-i belâgat” a dair bir kitap yazacağı müjdesini verdiği *Belâgat-ı Osmaniye* adlı çalışmadır. 1882 yılında tamamladığı bu eser, klasik anlamda yazılmış bir belâgat eseri olup dibace, mukaddime ve lâhika başlıklarını içeren Giriş kısmının devamında üç ana bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır (Cevdet Paşa, 2019a, s. 255). Eser, klasik İslâm belâgat çerçevesinde oluşturulmuş edebiyat kuralları ile bunlara uygun Türkçe karşılıkları içerir (İzgiöer, 1999, s. 38).

1882’de arası bozuk olan Vefik Paşa’nın başvekil olması ile Cevdet Paşa Adliye Nezareti görevinden uzaklaştırılır. Herhangi bir görevinin olmadığı bu süre içerisinde *Tarih-i Cevdet*’in on ikinci cildini tamamlar. *Tarih-i Cevdet*, Cevdet Paşa’nın otuz senelik bir emeğinin ürünü olarak ortaya çıkmış olup 1774 Kaynarca Antlaşması’ndan 1826 Vak’a-i Hayriyye’ye kadar olan dönemi anlatmaktadır. Bu kapsamlı eser; mecmua, lâyiha, terâcim-i ahvâl kitapları, seyahatnâmeler, sefâretnâmeler, muahede metinleri, telhisler, arşiv belgeleri, hatt-ı hümayunlar ve hatta mezar taşları, vakfiye, sikke gibi çok geniş bir kaynak ve belge arşivinden istifade ederek oluşturulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa’nın bu eserde Osmanlı karşısında Batı’nın üstünlüğünün 1699 Karlofça Anlaşması ile başladığını ortaya koyması ve bu tarihten itibaren yaşanan olayları gerileme dönemiyle ilişkili olarak analiz etmesi son derece dikkat çekmiş ve Berkes’in (t.y., s. 300) de dikkat çektiği gibi bu tespit, günümüzde de halen tarihçilerin Osmanlı dönemine dair temel referanslarından biri olmaya devam etmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa’nın vakanüvislik döneminde yazdığı ve o dönemin önemli bir hatırat eseri olarak değerlendirilen *Tezâkir-i Cevdet*, 1855 yılından vefatından iki yıl öncesine, yani 1893 yılına kadar geçen olayları konu edinmektedir. Bu eserde, Cevdet Paşa resmi görevleri sırasında bizzat tanık olduğu olayları ele almış, eleştirel ve objektif bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. *Tezâkir-i Cevdet*’in temel konusu olaylar olmakla birlikte, eserde otobiyografik detaylara da yer verilmiştir (Doğan, 2009, ss. 229-231). Bu kitap, Cevdet Paşa’nın dönemin önemli siyasi olaylarına dair tuttuğu notları düzenleyip halefi Lütü Efendi’ye farklı tarihlerde resmi yazılar halinde göndermesinden oluşmaktadır. “... Bu tezkireler 39 yazıdan meydana gelmiştir. Cevdet Paşa, gizli kalmasını özellikle vurguladığı bu notlarda dönemin siyasi atmosferini, devlet adamlarını ve sarayla olan

ilişkilerini açıkça yazmıştır” (Cevdet Paşa, 1980, s. XII). Tezâkir-i Cevdet’in, Lütü Efendi’ye gönderilmiş bölümleri mevcut değildir. Ancak, Ahmet Cevdet Paşa’nın yazdığı müsveddeler, İstanbul Belediyesi Kütüphanesi’nde “Cevdet Paşa Evrakı” başlığı altında 21 defter olarak muhafaza edilmektedir (Doğan, 2009, s. 231). Dönemin devlet adamları ve saray mensupları arasındaki ilişkilere dair birinci elden bilgilerin yer alması, eserin tarihçiler ve araştırmacılar açısından hala önemli bir kaynak olmasını sağlamaktadır.

1886 yılında, günümüzde Bulgaristan sınırlarında bulunan bölgede meydana gelen karışıklıkları kontrol altına almak üzere Şarkî Rumeli komiserliği görevine atanan Ahmet Cevdet Paşa, kış mevsiminin başlaması ve hazırlıkların gecikmesi gibi nedenlerle görevini yerine getirememiştir: “Fırsat günleri kaçırıldığı için biz de harekete geçmek üzere emir bekleyerek vakit geçirdik. Ancak Kânûn-i evvel geldi, havalar soğudu ve bundan sonra askeri harekât daha da zorlaştı” (Cevdet Paşa, 2019b, s. 272).

Ahmet Cevdet Paşa, 6 Ramazan 1303 (8 Haziran 1886) tarihinde beşinci kez Adliye Nezareti görevine atanmıştır. Aynı yıl, Kur’ân’ın cem ve telifi konusunu ele alan *Hulâsatü’l-beyân fî Te’lîfi’l-Kur’ân* adlı eserini Arapça olarak yayımlamıştır (Armağan, 2015; Özel, 2002). Ayrıca, padişahın özel toplantılarına katılmaya da devam etmiştir (Cevdet Paşa, 2019b, s. 292).

Ahmet Cevdet Paşa, 27 Mayıs 1895 tarihinde Bebek’teki yalısında hayatını kaybetmiş ve Fatih Sultan Mehmet’in türbesinin de bulunduğu hazireye defnedilmiştir (Cihan, 2019, ss. 21-22). Üç çocuk babası olan Cevdet Paşa’nın en büyük çocuğu Ali Sedat’tır. Kız çocuklarından büyüğü olan Fatma Âliye, Osmanlı son döneminde tanınmış bir kadın şair ve yazardır. Küçük kızı Emine Semiye ise öğretmen olup eğitim ve kadın konularında yazdığı çeşitli makale ve kitaplarıyla tanınmaktadır.

B. Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarih Yaklaşımı

Tarihçiliği birincil özellikleri arasında yer alan Ahmet Cevdet Paşa, tarihi ders alınacak bir bilgi kaynağı olarak değerlendirir. Ona göre, tarih biliminin esas amacı, olayları olduğu gibi aktarırken, bu olayların gerçek nedenlerini de doğru bir şekilde ortaya koymaktır. Tarih yazıcısının görevi; “... faydalı bilgiler sunmak, herkese ibret olacak olayların gerçek sebeplerini araştırıp okuyucunun anlayabileceği açık ve akıcı bir şekilde anlatmaktır. Ağır ve süslü ifadelerle bilgi gösterisi yapmak veya günlük olayları jurnal tarzında aktarmak tarih yazıcılığının işi değildir” (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 30-31). Cevdet Paşa’ya göre, küçük ve etkisiz olayların derinlemesine incelenmesi anlamsızdır. Örneğin, “Bir zamanlar Yusuf Efendi adında hasis ve düşük karakterli bir adam varmış. Devlet büyüklerini rahatsız ettiği için

Bursa'ya sürülmüş..." şeklinde bir kaydın tarihî bir değer taşımadığını belirtir. Ona göre böyle basit meselelerin büyük olayların arasına dahil edilmesi, okuyucunun dikkatini dağıtır ve olayların akışını karıştırır (Cevdet Paşa, 1972b, s. 165). Cevdet Paşa, tarih yazımında rutin, sıradan, temel olayları etkilemeyen ya da öğretici bir yanı bulunmayan, laf kalabalığı olarak nitelendirilebilecek bilgilere yer verilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Severcan, 1990, s. 228).

O halde tarih ilmi, "... mâziden aldığı öğretici, düzenli ve hayırlı gerekli bilgiler ile hayırlı işleri bu işe bakanlardan ileri bir görüşle, ... dünden bugüne eldeki bilgilerle gelip olayların asıl sebeplerine geçme yeteneğine erişmeyi ..." amaçlamaktadır ve bu yüzden de "muhtelif milletlerin birbirine nispetle üstünlük ve ileri değerde olduğunun ölçü ve miyarı" (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 15-16) niteliği taşımaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, "Tarih ilmi, herkese, vûkelâ ve devlet adamlarına geçmişteki gizli ve saklı olayları öğretip duyuran, bütün dünyaya ait menfaatlere dönük olarak halkın okuyup değerlendireceği ve yönetici devlet adamlarınca da el üstünde tutulan, menfaatleri çok, bir fendir" (Cevdet Paşa, 1972a, s. 33) ifadelerini kullanmaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, tarih ilmi, özellikle yöneticiler açısından doğru kararlar alabilmek ve hatalardan kaçınmak için son derece önemli bir bilim dalıdır. Bu nedenle tarihçi, tarafsız olmalı; doğruyu yanlıştan, gerekliyi gereksizden ayırmalı, olayların gerçek nedenlerini ortaya koymalı ve bu olayları birbiriyle karşılaştırarak değerlendirmelidir. Ahmet Cevdet Paşa, hayatı ve çalışmalarıyla tarihin ders alınması gereken bir ilim olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Halaçoğlu, 2009, s. 247).

Tarih yazımına büyük bir önem veren Ahmet Cevdet Paşa, tarih yazarlarının, ele aldıkları olayları dayandırdıkları kaynakları muhafaza ederek yaşadıkları dönemin gelişmelerini, bilgileri ve faziletleriyle birlikte kronolojik sıraya göre kaydetmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde belirli bir dönem bu kurala uyulmadan tarih yazıldığını şu sözlerle ifade etmiştir:

"... o zamanın gereği, türlü karşı koyma ve engellemeler yapanların hayret edilecek tutumları ile bu ilkeler yersiz sayılıp terk olunarak, olmayacak şeyler gibi kabul edilerek, yapılmamış ve tarih sahifelerine kayıt ve işlenmemiş olan müsveddeleri ve yazılarda tarih vak'anüvisleri düzeltmelerini bile yapamadan ve çıkan olaylar durulmadan ve köşelerine çekilip hiçbir şey yapmadıkları hâlde, yani bir şey yapılmadan yüz üstü kalmıştı. Hâlbuki asıl tarih yapraklarına yazılacak ve her fıkrasından pek çok uyanış hissesi ve ibret alınacak tarih problemleri bu kayda geçirilmemiş, boşlukta iyi ve kötü günlerin olayları idi" (Cevdet Paşa, 1972a, s. 16).

Ahmet Cevdet Paşa, tarih alanındaki çalışmalarıyla yalnızca vakanüvis olarak devletin resmî tarihçisi olmakla kalmamış, aynı zamanda tarihî olayların nedenlerini ve bu olayların diğer gelişmelerle bağlantılarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Görüşlerini tarih felsefesi ile ilişkilendirerek ele almış ve bu yaklaşımıyla dikkat çekmiştir (Bolay, 2009, s. IX).

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre tarihî bilgiler, günümüzde ve gelecekte izlenecek politikalar için temel bir kaynak olmalıdır. Günlük olayları aktaran tarihî bilgileri gereksiz bulurken, geçmişi anlamamıza ve gelecekteki siyasi stratejilere katkı sağlayacak bilgilerin seçilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu özelliğiyle İbn Haldûn'a benzeyen Cevdet Paşa, tarih yazımında akıl, mantık ve modern bilimi ön planda tutmuştur.

Avrupa'daki toplumsal ve bilimsel ilerlemeleri yakından takip eden Cevdet Paşa'nın, tarih anlayışı açısından bazı düşünce akımlarından ve filozoflardan etkilenmiş olabileceği düşünülebilir. Örneğin, modern bilime ve tarihsel bilgiye yaklaşımları bakımından Karl Popper ile benzerlik taşır. Popper, bilimsel yöntemin tarihî bilimlerde de uygulanabileceğini savunmuş ve tarihselcilerin "nasıl" ve "niçin" sorularını teorik açıdan önemsiz bulduğunu belirtmiştir. Ona göre tarih, doğa bilimleri gibi seçici olmalı ve yalnızca faydalı bilgileri sunmalıdır (Popper, 2000, ss. 130-136). Bu görüş, Cevdet Paşa'nın tarih yazımında gereksiz bilgileri dışlayarak öğretici ve faydalı olanları seçme anlayışıyla paralellik gösterir.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre tarih, toplumu eğitime ve bilinçlendirme açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu amacı gerçekleştirmek için bir tarihçinin tarafsız olması, olayların doğrularını yanlışlarından ayırması ve gerçek sebeplerini bulup karşılaştırması gerekir. Tarihçi ona göre aynı zamanda yazılarında sade ve anlaşılır bir dil kullanmalı, tarihi bilgileri herkesin anlayabileceği şekilde aktarmalıdır (Cevdet Paşa, 1980, s. XII).

C. Ahmet Cevdet Paşa'nın Toplum Düşüncesi

Ahmet Cevdet Paşa, resmî görevleri sırasında karşılaştığı her olayda toplumun davranışlarını etkileyen faktörleri dikkate almış ve faktörler çerçevesinde sorunlara etkili çözümler geliştirme gayretinde olmuştur. Bu nedenle, onun topluma ilişkin düşüncelerini yalnızca teorik bir çerçevede değerlendirmek doğru değildir; zira topluma dair fikirlerini devlet görevlerini yerine getirirken pratikte de hayata geçirme fırsatı bulmuştur. Bunun en önemli örneklerini Hatay-Kozan bölgesini içerisine alan "Fırka-ı

İslâhiyye”¹ projesinde ve günümüz Balkan ülkelerinin önemli bir kısmını içerisine alan coğrafyada ifa etmiş olduğu resmî görevlerinde görmekteyiz. O, zuhur eden olay ve gelişmeleri, bu olay ve gelişmelerin ayyuka çıktığı coğrafyada ikamet eden insanların davranışlarına etki eden faktörlerden bağımsız görmemiş; bilakis bu faktörler ışığında olay ve gelişmeleri değerlendirmiş ve çözüm yolu aramıştır

Ahmet Cevdet Paşa, insanların bir arada yaşama isteğinin temelinde “kötülükleri uzaklaştırma ve menfaatleri elde etme” isteği olduğunu dile getirmektedir. Bir arada yaşamının topluma kazandırdığı pek çok faydayı sıralayan Ahmet Cevdet Paşa, bu faydalardan birisi olan toplum genelinde refah seviyesinin artmasıyla birlikte bazı olumsuz sonuçlar ortaya çıkacağını da vurgulamıştır. Refahın artması ile lüks ihtiyaçların ortaya çıkacağını dile getiren Ahmet Cevdet Paşa’ya göre insanların menfaatlerinin peşine düşmesinin sonucu olarak düşmanlıklar artacak ve dolayısıyla toplumu idare etmek zorlaşacaktır (Cevdet Paşa, 1972a, s. 34).

Ahmet Cevdet Paşa, insan yaşamındaki farklı evreler gibi toplumu da çeşitli evrelere ayırmıştır. İnsan yaşamının her döneminde farklı ihtiyaç ve davranışlar olduğu gibi, devletlerin de varlıklarını sürdürdükleri süre boyunca içinde bulundukları durumlara bağlı olarak değişen ihtiyaçları ve davranışları bulunmaktadır: “Her devlet ve milletin zaman geçtikçe bedevîlikten kurtulup yerleşmeye, medeniyete geçişi ve medeniyet seviyesini artırması tabiatın emri olup ancak her durumda devletçe tedbirleri alınmak ve her vaktin icabına göre davranmak lâzım gelir” (Cevdet Paşa, 1972a, s. 150). Ahmet Cevdet Paşa’ya göre, maddî ve manevî kültür unsurlarındaki gelişmeler medeniyetin seviyesine bağlıdır. Bilim ve sanattaki ilerlemeler medeniyetin olgunluk aşamasına ulaştığı dönemlerde ortaya çıkar ve medeniyet gerilediğinde ise bu ilerlemeler kaybolur (Cevdet Paşa, 2019b, s. 304). Ahmet Cevdet Paşa’nın bu düşüncelerine şu sözlerini de ekleyebiliriz:

“... Nasıl ki bir insan hem beden hem de hal bakımından bir dönemde gelişir, başka bir dönemde ise gerilemeye başlar, aynı şekilde her devlet de bazen güçlenir, bazen zayıflar ve belirsizlik içine düşer. Her devletin ilk kuruluşunda basit ve hızlı bir yapısı olur. Gün geçtikçe güçlenirse de, insanın yeme, içme ve giyinme ihtiyaçlarının artması gibi, devlet de yaşlandıkça yorucu gereksinimler birikir. Önceki sadelik kaybolur, işler ve

¹ 1853’te yapılan Kırım Savaşı sırasında çekilen asker sıkıntısı dolayısıyla Osman Devleti’nin orduya yeni asker kaynağı temin etmek, bölgeyi güvence altına almak, eşkıyalığı bitirmek, vergileri düzenli şekilde almak, ziraata ve yerleşik hayata geçmeyi teşvik etmek amacıyla kurmuş olduğu askeri güce verilen addır (Halaçoğlu, 1996, s. 35).

masraflar artar. Olağanüstü bir durum meydana gelirse ve masraflar alışılmışın üzerine çıkarsa, mali sıkıntılar başlar. İdarede bazı eksiklikler olursa, devlet bakımsızlık ve belirsizlikle karşı karşıya kalır” (Cevdet Paşa, 1972a, s. 36).

Ahmet Cevdet Paşa, tıpkı İbn Haldûn gibi, toplumların gelişme, duraklama ve çöküş olmak üzere üç temel aşamadan geçtiğini savunur. Toplumun ilk ortaya çıktığı dönemde sadelik ve lüksten uzak bir yaşam tarzı hâkimdir. Ancak zamanla güçlenen devletlerde lüks yaşam yaygınlaşır ve bu durum, önceki sade hayatın izlerini siler. Lüks yaşamın artışı, beraberinde masrafları yükseltir ve insanlar daha çok çalışmak zorunda kalır. Bir süre sonra gelirler giderleri karşılamaz hale gelir ve mali sorunlar baş göstermeye başlar. Devlet ve toplum açısından en büyük tehlike, bir durumdan başka bir duruma geçiş sürecinde yaşanır. Her durumun kendine özgü davranış ve çözüm yolları olmalıdır; aksi halde devlet ve toplum sorunlarla karşılaşır ve bu süreç çöküş dönemini başlatır. Çöküş, açıkça görülebileceği gibi bazen de hissedilmeden ortaya çıkabilir. Bu nedenle uzak görüşlü devlet adamlarının, her durumda zamanın ihtiyaçlarına uygun değişiklikler yaparak sorunlara çözüm getirmesi zorunludur. Eğer bu yapılmazsa, henüz gelişme dönemindeyken dahi devletin yıkılma riski ortaya çıkar. Ancak liyakat sahibi yöneticilerin alacağı kararlarla, devletin yapısını çağın gereklerine uyumlu hale getirerek çöküş sürecinin sonuçlanması geciktirilebilir (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 36-37). Ahmet Cevdet Paşa’nın, devletin ömrünün alınacak önlemlerle uzatılabileceği fikri, İbn Haldûn’dan ayrıldığı temel bir nokta olarak öne çıkmaktadır (Okumuş, 2006).

Cevdet Paşa, İbn Haldûn’un görüşlerinden yola çıkarak, bir toplumdaki insanların farklı mesleklerle uğraşmalar da milletin temel unsurlarını oluşturduğunu belirtmiştir. Güçlü bir asabiyetin mülkü beraberinde getireceğini, devlet tecrübesinin ve ömrünün uzamasıyla birlikte medeniyetin inşasına yönelik potansiyelin açığa çıkacağını öne sürmüştür (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 33-34).

Ahmet Cevdet Paşa’ya göre, toplumların ulaşabileceği en yüksek aşama; uygarlık, yani devlet ve saltanat seviyesidir. Toplumun kültürünü zamanın gerekleriyle uyumlu hale getiremeyen devletlerin yıkılmaya mahkûm olduğunu ifade eden Cevdet Paşa, devletlerin temel görevlerinin adaleti sağlamak ve güvenliği temin etmek olduğunu belirtmiştir. Adil bir vergi sistemi, halkın zenginleşmesini sağlayan ticaret düzenlemeleri ve her görevi ehline vermek gibi hususları devletin temel sorumlulukları arasında saymıştır. Devletleri medeniyetin kaynağı olarak gören Cevdet Paşa, bir devletin uzun ömürlü olabilmesi için kan bağına dayalı kavmî (nesep)

asabiyet ile ortak değerler ve inanca dayalı manevi asabiyetin (sebeup) birlik içinde olması gerektiğini dile getirmiştir. Medeniyetin ancak toprağa yerleşimle doğabileceğini belirten Cevdet Paşa, medeniyetin her iklimde gelişemeyeceğini ve bir öncekinin devamı niteliğinde olmakla birlikte her medeniyetin kendine has siyasi, sosyal ve ekonomik özellikler taşıdığını vurgulamıştır (Yazan, 2009, s. 12).

Toplum-devlet ilişkisini ele alırken İbn Haldûn'un bedevîlik-hadarîlik teorisinden etkilenen Ahmet Cevdet Paşa, toplumları üç aşamaya ayırmıştır: göçebe kabileler, yerleşik hayata geçerek medeniyet, bilim ve sanattan faydalanan toplumlar ve devletleşmiş toplumlar. Ona göre, "... devlet ve saltanat kuran milletlerin, bedevilikten kurtulup yerleşik hayata geçmesi doğaldır..." (Cevdet Paşa, 1974b, s. 66). İnsanların cemiyet halinde yaşamalarının nedenini ise "... İnsanlar, uygar bir şekilde yaşamayı ve yüksek bir hayat standardı sürdürmeyi arzu ederler. Tek başına değil, topluluk içinde yaşamak, yer yer bir araya gelerek cemiyet kurmak ve birbirine yardım etmek isterler..." (Cevdet Paşa, 1972a, s. 33) sözleriyle açıklamıştır.

Ahmet Cevdet Paşa, çadırda yaşayan kabileleri insan topluluklarının en ilkeli olarak tanımlamış ve bu toplulukların yalnızca günlük ihtiyaçlarını karşılayabildiklerini, ancak eğitim, öğretim, sanat ve sanayide insanca yaşamın yüksek paylarından mahrum olduklarını ifade etmiştir (Cevdet Paşa, 1972a, s. 33). Köyde yaşayanların ise kasaba ve şehirlerde yaşayanlara göre uygarlık nimetlerinden yoksun olduğunu vurgulamıştır. "... Uygarlığın en yüksek seviyesi devlet ve saltanat mertebesidir ki bir devletin koruması altında insanlar, düşmanlık korkusundan uzak kalıp insanca yaşama isteklerini gerçekleştirir ve erginliğe ulaşırlar" (Cevdet Paşa, 1972a, s. 33) sözleriyle, devlet ve saltanat düzeninde yaşamının uygarlığın en ileri aşaması olduğunu belirtmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın toplum hakkındaki fikirleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerine ve yıkılmaya yüz tuttuğu zamanlarına dair yaptığı analizlerde somutlaşmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, bir toplumda gerçekleşen değişim ve ilerlemeler, yalnızca toplumun iç dinamikleriyle değil, aynı zamanda o toplumun dışında meydana gelen gelişmelerle de yakından ilişkilidir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu büyük çaplı değişim ve dönüşümler, yalnızca kendi içerisindeki etkenler ve dinamiklerden kaynaklanmayıp Batı dünyasından gelen bilimsel gelişmeler ve fikir akımlarının etkisiyle birleşerek gerçekleşmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, eserlerinde İstanbul'un fethinden sonra ilim ve eğitim alanında gerçekleştirilen çalışmalardan, bilim insanlarının ve üst

düzy devlet yöneticilerinin aldıkları eğitimin niteliğinden ve sahip oldukları büyük itibardan övgüyle söz etmektedir. Devletin kuruluş dönemlerine özlem duyduğu ise net bir şekilde anlaşılmaktadır. İlerleyen zamanlarda tımar ve zeamet sisteminin bozulması, ilim ve fende ki gelişmelerin yeterince takip edilememesi, devlet yöneticilerinin haksız zenginleşmesi, liyakatsiz kişilere devlet kademesi ve bürokrasisinde yer verilmesi sonucunda adaletle olan güvenin sarsılması, müderrislik unvanının alınmasına imkan sağlayan imtihan usulünün kalkması, zevkusefaya düşkünlük gösterilmesi, ilmiye sınıfındaki bozulmalar ve ilim adamlarının önemsizleştirilmesi, bir zamanlar devleti ayakta tutan önemli saç ayaklarından olan Yeniçeri Ocağı gibi kurumların devlet için bir güvenlik sorunu haline gelmeye başlaması ve içerideki bozulmanın toplumun kılcal damarlarına yayılarak toplumsal düzeyde bir ahlaki çöküşe sebebiyet vermesi gibi hususlar (Cevdet Paşa, 1972a, s. 154, 1973a, ss. 400-401, 1974a, s. 140), devletin fabrika ayarlarından uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu değişimlerin tarihlendirilmesi anlamında büyük ölçüde 19. yüzyılın başlarına vurgu yapılsa da Cevdet Paşa'ya göre bu konulardaki farklılaşmaların ve onun tabiriyle "bozulma"nın kökenlerini çok daha eskilerde, Sultan Süleyman Han döneminden itibaren aramak gerekmektedir (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 147-148).

Devletin varlık-yokluk mücadelesi çektiği bir zaman dilimi olan Osmanlı son döneminde Ahmet Cevdet Paşa gibi ilim adamlarının ve bürokratların olması çok kıymetlidir. Geçmiş yok saymayan, geleceğe de gerçekçi şekilde yaklaşarak değişim zorunluluğundan bahseden Cevdet Paşa gibi isimlerin yaşaması, devletin yıkılmasını en azından geciktiren etkenlerden olmuştur. Nitekim Ortaylı'ya göre yaşadığı dönemde gerçekleştirilen reformları ve bu reformların toplum üzerindeki olumlu-olumsuz etkilerini Ahmet Cevdet Paşa kadar iyi idrak eden başka bir kişi daha olmamıştır (Ortaylı, 2009, s. 384).

D. Ahmet Cevdet Paşa Düşüncesinde Din/İslam

Ahmet Cevdet Paşa'nın eserleri incelendiğinde, İslâmî ilimler konusunda derin bir bilgi birikimine sahip olduğu görülmektedir. Tasavvuftan İslâm hukukuna ve kelama kadar birçok disiplinde önemli çalışmalar yapmıştır. Medrese eğitimi almış olması, bu ilimlere erişiminde ona büyük avantaj sağlamış, dönemin âlimlerinden istifade ederek Kur'an tarihiyle ilgili çalışmalar da dahil olmak üzere çeşitli konulardaki ilmî tartışmalarda etkili bir rol oynamıştır (Berkes, t.y., s. 257). Bu nedenle, eserlerinde dine genel, İslâm'a ise özel olarak yaptığı vurguların sıklıkla

görülmesi şaşırtıcı değildir.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre din, “yalnızca Allahu Teâlâ ile kulları arasında bir bağıdır. Diğer müminler ise yalnızca görünen duruma bakarak buna tanıklık ederler.” Ona göre İslâm dininin temeli iki ifadeden oluşmaktadır:

“Bunlardan biri, Allah'ın birliğini kabul etmektir ve bu, Arapça 'Lâ ilâhe illallah' sözüyle ifade edilir. Diğeri ise Muhammed (a.s.)'ın Allah'ın elçisi olduğunu kabul etmektir ve 'Muhammedün Resûlullah' sözüyle yerine getirilir. İlk ifade, çok tanrılı inanca sahip müşriklerin inançlarını reddeder. İkinci ifade ise Muhammed (a.s.)'ın peygamberliğini inkâr edenleri reddeder” (Cevdet Paşa, 2019b, s. 194).

Ahmet Cevdet Paşa, insanın yaratılış gayesinin, kendisini yaratan Allah'a ibadet etmek olduğunu vurgular:

“Akıl ve düşünce ile diğer hayvanlardan üstün olan insan, onu yoktan var eden Yaratıcısına ibadet etmek için yaratılmıştır. Bu ibadet iki temel ifadeyle özetlenir: Allah'ın emirlerine hürmet ve tazim göstermek, yaratılmışlara ise şefkat ve merhamet etmektir. Bu iki tür ibadet, her dinî sistemde yer alır...” (Cevdet Paşa, 2021, s. 40).

1877 yılında Adliye Nezareti görevindeyken, Augsburg'da (bugünkü Almanya) yaşayan ve Augsburg gazetesi yazarlarından Doktor Vahmarhayden adında bir kişinin Müslüman olması üzerine, bu kişinin İslam hakkındaki sorularını içeren mektubuna cevap verme görevi Cevdet Paşa'ya verilmiştir. Cevdet Paşa, bu cevabî mektubunda İslâm hakkındaki görüşlerini net bir şekilde dile getirmiştir. Özetle; İslam'da Hristiyanlıktaki gibi Allah ile kul arasında bir ruhban sınıfı olmadığını, ilmin ve adaletin İslam'daki önemini, İslam'ı kabul etmenin şartlarını, zorlama bulunmadığını, kul hakkının ve hayvan haklarının değerini, güzel ahlâkın esaslarını detaylıca açıklamıştır (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 192-199).

Müminin tanımını “Cenab-ı Hakk'ın birliğine ve Hazret-i Muhammed'in peygamberliğine iman eyleyen kimse” şeklinde yapan Ahmet Cevdet Paşa, hidayet işinin yalnızca Allah'a ait olduğunu ve kul olarak insanlar elinden geleni yapsa da kişinin yönelişinin ancak Allah'ın takdiriyle olacağına dikkat çeker. Bu bağlamda Yavuz Sultan Selim'le irtibatlı olarak bir olayı nakleder:

“Yavuz Sultan Selim ... Hristiyanların Rumeli'de nüfusunun çoğunluğunu görerek bunları zorla Müslüman etmek düşüncesinde bulunmuş ise de o vakit şeyhülislâm olan ve Zenbilli Ali Efendi diye bilinen Ali Cemâlî Efendi, “Madem ki onlar raiyyeti kabul etmişler, dinimizin iktizasınca onların can,

namus ve mallarını kendi can, ırz ve malımız gibi korumaya borçluyuz. Bu yolda onlara zor kullanmak dinin esasına dokunur.” diye izin vermediği meşhurdur...” (Cevdet Paşa, 2019b, s. 197).

Ahmet Cevdet Paşa’ya göre Müslümanım diyen kişinin Müslümanlık hasleti hem kişisel hayatında hem de toplumsal pratiklerinde karşılık bulması gerekir. İslam’da kişiyi bu çerçeveye dahil edecek temel unsur “güzel ahlak” olup Müslümandan buna son derece özen göstermesi beklenir:

Müslümana göre en çok özen gösterilmeye değer meselelerden biri de güzel ahlâktır... İnsan ne kadar güzel huylu olur ise o kadar Cenab-ı Hakk’a yaklaşır. Asıl maksat da Allah’a yaklaşımdır... övülmüş ahlâk ile muttasıf olanlar her türlü kötülüklerden selâmet bulur ve ebedî mutluluğa ererler... biz bilinen ilimlere aykırı ve insanlık cemiyetinin çıkarlarına ters nasihatlere teşebbüs eylemeyiz. Maksad-ı aksa ancak insanların dünya ve âhirette mutluluk bulmasıdır. Dışı içine uymaz işlerimiz yoktur. Din işi aşîkârdır. (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 198-199).

Ahmet Cevdet Paşa’ya göre İslâmiyet bilime karşı değil; tam aksine bilimi destekleyen bir dindir ki Niyazi Berkes de Cevdet Paşa’nın İslâm dini yaklaşımının akla uygun ve ilerlemeyi emreden nitelikte olduğunu ifade etmektedir (Berkes, t.y., s. 542). Ahmet Cevdet Paşa kendi döneminde meşhur bir tartışma olan “Din, terakkiye/ilerlemeye mâni midir?” sorunsalı bağlamında bilim ve teknoloji alanındaki yeniliklerin tüm insanlığın ortak ürünleri olduğunu ve İslâm dini açısından bir mahzurunun bulunmadığını dile getirerek bu konudaki görüşlerini açıkça ortaya koymuştur. Ona göre bu düşüncesini destekler nitelikteki örneklerinden birisi, matbaanın ilk örneklerinin İslâm ülkelerine Avrupa’dan daha önce girmiş olmasıdır (İzgoer, 1999, ss. 49-50).

Ahmet Cevdet Paşa, yabancı orduların harp sanatı, eğitim yöntemleri ve teknolojik yeniliklerinin Türk ordusu tarafından benimsenmesi gerektiği düşüncesine Hz. Muhammed’in, “Hikmet, mü’minin yitik malıdır, onu nerede bulursa almaya daha hak sahibidir” (Tirmizî, İlim 19; İbn Mâce, Zühd 17) hadis-i şerifini delil olarak göstermiştir.

E. Ahmet Cevdet Paşa Düşüncesinde Din-Toplum İlişkisi

Rönesans ve Reform hareketleri, Aydınlanma Çağı ve Bilimsel Devrim gibi köklü değişimler, özellikle Avrupa’da ve genel anlamda dünya çapında din ile toplum arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde etkilemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar dinin gerileyeceği fikri yaygınken bu dönemden sonra dinin yeniden yükselişe geçtiği görüşü hakim olmaya başlamıştır. Dinin ilerleme ve gelişmeye engel olduğu yönündeki tartışmaların

yoğunlaştığı ve Osmanlı Devleti'ndeki aydınların da bu tartışmaları yüksek sesle sürdürdüğü bir dönemde yaşamış olan Ahmet Cevdet Paşa'nın, din ve toplum arasındaki ilişkiye dair geliştirdiği anlayış bu bağlamda büyük önem taşımaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Montesquieu ve Voltaire gibi düşünürlerin adalet, eşitlik, devlet, din ve mezhep kavramlarına ilişkin görüş ve yazıları, halk arasında etkili olmuş, bu kavramların sorgulanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Diyojen gibi ahlâk ilkelerini önemsemeyip dünyayı eğlence içinde yaşanacak bir yer olarak tanımlayan filozofların düşünceleri de halkta dinî değerlere olan bağlılığın azalmasına neden olmuştur. Dinî bağlılığın zayıflamasıyla oluşan manevi boşluk; hürriyet, materyalizm ve Protestanlık gibi farklı düşünce akımlarıyla doldurulmaya çalışılmış ve bu yönelim Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu geniş bir coğrafyada etkili olmuştur (Cevdet Paşa, 2019a, ss. 311-312).

Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa'da din alanında gerçekleşen köklü değişimlerin kökenlerini Orta Çağ'da aramak gerektiğini belirtir. Bu dönemde Kilise'nin bireyler üzerinde ve genel olarak toplum üzerinde oluşturduğu olumsuz etkinin bir sonucu olarak, ilk sosyologlar, din aracılığıyla çözülemeyen sorunlara sosyoloji yoluyla çözüm aramışlardır. Bunun sonucunda neredeyse her düşünür, kendi yaşam tecrübesinden yola çıkarak sosyolojik fikirler geliştirmiştir. Bu isimler arasında Auguste Comte, Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim ve Sigmund Freud gibi düşünürleri saymak mümkündür. Avrupa'nın, Hristiyanlığın farklı mezhepleri çerçevesinde Kilise merkezli olarak yaşadığı değişimlere Cevdet Paşa şu şekilde dikkat çekmektedir:

“... Avrupa'da Protestanlık ortaya çıkarak Papa'nın ruhanî ve maddî hükûmetini tanımayıp kiliselerdeki putları kaldırmaya başlamışlardı. Yalnız İncil'de yazılı özelliklere saygı gösteriyorlardı. İsa'nın dinine zaman zaman sonradan eklenen şeyleri inkâr ederek pek gösterişsiz, karışık olmayan bir mezhep kurmuşlardı. Katolikler ise Papa'ya her şeyin malûm olduğu biliniyor, söyleniyor ve günahları affediliyordu. İnanışlar böyle idi. İki taraf birbirine aykırı inanış yüzünden düşman olarak aralarında mezhep muharebeleri başlamıştı” (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 291-292).

Ahmet Cevdet Paşa Haçlı Seferlerinden bahsederken o dönem ilim ve fennin İslam dünyasında olduğuna, biyoloji, matematik, geometri ve astronomi gibi pozitif bilimler anlamında bir merkez konumunda olan Kurtuba'ya eğitim almaya gelen Avrupalıların fazlaca olduğuna önemle dikkat çekerek bu seferlerin yalnızca askeri ve savaş tekniği açısından değil; ilim ve fen anlamında da önemli etkiler meydana getirdiğini öne

sürmektedir:

“Haçlı Seferleri’nin asıl amacı, Kudüs-ü Şerif’i Avrupalıların elinde tutmaktır. Frenkler bu hedefe ulaşamamış olsalar da, bu seferler Avrupa’ya, özellikle de Fransa’ya büyük faydalar sağlamıştır. O dönemde ilim ve fen, İstanbul ve Mısır’da çok ileri bir düzeydeydi. Frenkler, bu bölgelerde pek çok şey öğrenmiş, birçok Rum, Süryânî ve Arapça eseri satın alarak Avrupa’ya götürmüşlerdir. Bu eserleri okuyarak öncelikle taklit yoluyla şiirler yazmaya ve hikâyeler kaleme almaya başlamışlardır. Daha sonra eski Yunan ve Latin eserlerini okumaya yönelmişlerdir. Ayrıca, Arabistan’dan İspanya’ya geçerek Endülüs Emevîlerinin başkenti Kurtuba’da Ehl-i İslâm’ın ilim ve fen alanındaki birikimlerinden faydalanan Avrupalılar, tıp, kimya, biyoloji, matematik, geometri, felsefe ve astronomi gibi bilimleri öğrenmişlerdir. Bu bilgiler, Avrupa’nın her yerine yayılmaya başlamış ve o döneme kadar Avrupalıların kullandığı çeşitli bitkiler, yiyecekler ve eşyalar bu süreçte ortaya çıkmıştır (Cevdet Paşa, 1972a, s. 278).

Orta Çağ’da çiçek aşısına yönelik ilk tedavinin Osmanlı Devleti’nde yapıldığını belirten Cevdet Paşa, Avrupa’da çiçek aşısına yönelik toplumun tepkisiyle ilgili; “... İngiltere’de de tecrübe edilerek iyilikleri görülerek olay her tarafa yayılarak Avrupa tıp adamları tarafından kabul edilerek onaylanmış ise de ‘bu, Allah’a karşı gelmektir’ diye papazlar tarafından karşı konulunca önceleri Avrupa halkının çoğu aşığı kabul etmeyip onu kabul edenlere de dinsiz gözüyle bakarlar, hatta belki de onların katlini vacip görürlerdi” (Cevdet Paşa, 1972a, s. 318) sözlerini kullanır. Osmanlı Devleti’nde aşığı olan tepki uzun sürmemiş ve Sultan Mahmud Han’ın iradesiyle aşı yapılmaya başlanmıştır. Bu ifadeler, farklı dine mensup iki toplumun yenilikler karşısındaki tutum ve davranışları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Avrupalıların Doğu medeniyetinden esinlenerek edindikleri bilgileri kendi ihtiyaçlarına uygun şekilde dönüştürdüklerini ve bunları medeniyetlerini inşa etmek için kullandıklarını belirten Ahmet Cevdet Paşa, aynı zamanda harp sanatlarını öğrenip kendi aralarındaki ittifaklarla gelişme kaydettiklerini şu sözlerle ifade eder:

“Avrupa’nın her bölgesinde okullar açılmış ve ilim ve sanat alanında, bugün bile hayranlık uyandıran yüksek bir seviyeye ulaşmışlardır. İlk etapta Arap ve Rum medeniyetini görüp taklit etmiş, ardından yüksek bir seviyeye erişmişlerdir. Bu Salib Muharebeleri sırasında harp tekniklerini öğrenmişlerdir. Gemi inşası sanatı da o dönemden itibaren Avrupa’da ilerlemiştir. Ayrıca, sefer arkadaşlıkları sayesinde Avrupalılar birbirlerini

daha iyi tanımış ve anlaşılarak yardımlaşma fikrini benimsemişlerdir. Kendilerini bir millet olarak tanımlamaya başlamışlardır. Bu yardımlaşma düşüncesi gelişerek, yoksullara ve hastalara hizmet etmek için birkaç tarikat ortaya çıkmıştır. Sadece insanlığa hizmet amacı güden bu tarikatlar, her dinden ve mezhepten insan kabul etmiş, Avrupa'da halen itibarda olan Masonluk da bu dönemde doğmuştur. Medenî ülkeleri gezen Avrupalılar ufkunu genişletmiş, ardından akıl ve mantığa değer vererek papazların aşılacağı korkulardan sıyrılmış ve bağnaz düşünceleri terk ederek akıl yolunu seçmişlerdir" (Cevdet Paşa, 1972a, ss. 278-279).

Avrupa'da yaşanan ve yukarıda Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadeleriyle açıklanan deneyimler, zamanla dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır. Osmanlı toplumu da bu küresel gelişmelerden etkilenmekten kaçamamıştır. Genel olarak İslâm dininin hâkim olduğu Osmanlı coğrafyasında, Hristiyanlık ve Musevilik gibi farklı dinî inançlara sahip topluluklar olduğu gibi Alevîlik, Vehhâbîlik, Dürzîlik gibi ana akımlardan bir ölçüde farklılaşmış inanç grupları da bulunmaktaydı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde din-toplum ilişkilerini tek yönlü olarak analiz etmeyi zorlaştırmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'nın din ile toplum arasında kurduğu ilişkilerde, olayları çok boyutlu bir perspektifle ele alma çabasının bulunduğu görülmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre din, yalnızca bireyler üzerinde değil, topluluklardan oluşan toplum ve devlet üzerinde de büyük bir etkiye sahiptir. Ona göre, toplumsal düzenin sağlanması ve iyi bir devlet yönetimi için dinin rolü göz ardı edilemez. Bünyesinde farklı inanç mensuplarını barındıran Osmanlı Devleti'nin, hâkimiyeti altında bulunan azınlıklara hoşgörü ve davranması ve onların kendi inançlarına, geleneklerine uygun şekilde yaşamaları ile ilgili olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde geçen şu bilgi dikkate değerdir: "... Bütün azınlıklara devletin lisanını öğretmek, onları Türk edebiyatına, gelenek ve göreneklerine alıştırmak ve Türklere ısındırmak devletin yapması gereken husus olmakla beraber geçmişlerimizin bu konudaki hata ve müsamahaları asla inkâr edilemez" (Cevdet Paşa, 1974a, s. 89).

Bu ifadeleriyle Ahmet Cevdet Paşa, bir yandan Osmanlı egemenliği altındaki azınlıkların, kendi gelenek ve göreneklerini koruduklarını, dinî inançlarına göre yaşadıklarını ve ana dillerini konuştuklarını vurgularken diğer yandan böyle bir ortamda devletin çok daha temkinli davranarak hatalar yapmaktan kaçınması gerektiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla devletin dinî hoşgörüye sahip olmasını olumlu görmekle birlikte bir devlet adamı olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın birtakım hassasiyetler de taşıdığını çıkarsamak mümkündür. Ona göre mevcut dinî farklılıklar, özellikle

Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerini önemli ölçüde tetiklemiştir (Cevdet Paşa, 1974a, s. 90-91).

Ahmet Cevdet Paşa, Müslümanların kendilerine özgü âdetlerinin terk edilerek diğer milletlerin âdetlerinin benimsenmesine karşı çıkmıştır. Hukuk sistemini de bu bağlamda ele almış, her medeniyetin kendi toplum yapısına uygun olarak şekillendiğini vurgulamış ve başka medeniyetlerden, özellikle Batı'dan alınacak unsurlar konusunda dikkatli ve seçici olunması gerektiğini savunmuştur. Farklı medeniyetlerden zorunlu olarak alınan unsurların geçici olduğunu, asıl yapılması gerekenin ihtiyaç duyulan unsurları kendi medeniyetimizden üretmek olduğunu ifade etmiştir (Anay, 2009, ss. 74-75).

Ahmet Cevdet Paşa, İslam'ın hükümlerinin birey ve toplum yararına olduğunu eserlerinde dile getirmiştir. Bu konudaki örneklerinden biri, nikâh kurumu hakkındaki görüşleridir. İslâm'daki nikâh düzenlemesi ile ilgili; "... İslâm dininde caiz olan eş boşaması ile çok kadınla evlenmenin hangi kayıt ve şartlara bağlı olduğunu bilmediklerinden bunlardan dolayı İslâm dinine kusur yakıştırıyorlar. Ama İslâm milletin iç durumlarını bilenler bu iki kuralın ne derece edep ve güzel ahlâkı korumaya esas olduklarını bilseler itiraz dillerini çekerler ve susarlar..." (Cevdet Paşa, 2019b, s. 313) şeklindeki sözlerinin akabinde, İslâm'daki nikâh kurallarına uyulması sayesinde toplumun birtakım hastalıklardan uzak tutulduğunu ifade etmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, İslamî kuralların hikmet ve fayda üzerine kurulu olduğunu vurgulayarak nikâh müessesesinin yalnızca âhiret mutluluğunu değil, aynı zamanda dünya saadetini de sağladığını ifade etmiştir. Bu bağlamda, "... İslam kanunları tamamen hikmet ve maslahat temeline dayanmaktadır" (Cevdet Paşa, 2019b, s. 314) diyerek, nikâh kurumunun İslam toplumuna sağladığı yararları, diğer toplumlardaki uygulamalarla karşılaştırmalı olarak mektubunda detaylı şekilde açıklamıştır:

"... İslamî kural ve şartlara dikkatle bakıldığında görülür ki bu kurallara tam olarak uyan bir devlet, hem adalet ve hakkaniyete uygun hürriyet esaslarını içerir hem de mutlak hükümetlerin özelliklerinden olan disiplin ve güç unsurlarını barındırarak siyasi yapıların hayal edemeyeceği bir şekilde kuvvet ve kudretini sağlar" ifadelerini kullanan Cevdet Paşa, "... Bu kuralların incelenmesi sonucunda İslam'ın yalnızca âhiret saadetini değil, dünya mutluluğunu da temin ettiği anlaşılabacaktır" (Cevdet Paşa, 2019b, s. 317)

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Osmanlı toplumunu diğer toplumlardan ayıran bu dini arka plan ve kültürel öğeler, İslamiyet'in dünya genelinde hızla yayılmasına ve geniş bir coğrafyada hüküm sürmesine olanak tanımıştır.

Müslümanların, ibadetlerden ahlaki ilkelere ve davranışlara kadar hayatın her alanında sergilediği uygulamalar, özellikle Osmanlı Devleti'nin parlak dönemlerinde ona büyük mesafe kat ettirmiştir. Tüm bu değerlendirmeler ışığında, Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Osmanlı toplum yapısında İslamiyet'in etkisinin yadsınamayacak derecede büyük olduğu sonucuna varılmaktadır.

Cevdet Paşa İslâm'ın beş temel şartı içerisinde yer alan zekatın çok önemli bir sosyolojik misyonunun bulunduğuna dikkat çeker. Ona göre gerekleri tam anlamıyla yerine getirilmiş bir İslam toplumunda zekat, zengin ile fakir arasındaki makasın açılmasını engelleyerek onlar arasındaki ilişki yönünü de olumlu yönde etkileyecektir:

“... Hristiyan devletlerinde olduğu gibi fukarayı zenginlerden ayıran çizgi bir tür şiddet ve kesinliği içermediğinden iki sınıf halk arasında ayrılık ve düşmanlık eserleri görülmez. Bundan dolayı İslâm'ın geçmişinde komünist, sosyalist ve nihilist gibi ayrılık mezhepleri yoktur. Gelecekte de İslâm toplumları için o gibi fırkalardan tehlike çıkması hatıra gelmez. İslâm dininin her tarafta süratle genişlemesi ve yayılması ve İslâm toplumlarının bunca buhranlı zamanlarda ve büyük zorluklar arasında dinlerine sadakatleri ve inançlarında sebatları, hep bu hakikatlerin gerekleri ve doğal eserlerindendir” (Cevdet Paşa, 2019b, ss. 311-314).

Avrupa'da meydana gelen köklü değişimler, Osmanlı Devleti'ni de derinden etkilemiş ve önceki dönemlerin yerleşik düzeni ile bu düzenin unsurları değişime uğramıştır. Bu dönüşüm yalnızca devlet yönetiminde ve yöneticilerde değil, halk arasında da etkisini göstermiştir. Halkın, özellikle İslam'ın uygun bulmadığı davranışlara yönelmesi kimi zaman müsamahayla karşılanmış, kimi zaman da devlet müdahalesiyle engellenmiştir. Ahmet Cevdet Paşa, örneğin halk arasında rakı ve şarap tüketiminin artışına karşı devletin aldığı önlemleri şu şekilde ifade etmektedir: “... Halk bir süredir, fenalıkların kaynağı ve türlü fitnelerin başlangıcı olan içkiye düşkünlük göstermiş olduğundan, bunun önlenmesi için Padişah huzurunda yapılan meşveret toplantısında, ‘Meyhaneler kapatılsın’ sözü Padişah tarafından dile getirilmiş ve hemen ardından rakı ve şarap alım satımı yasaklanmıştır” (Cevdet Paşa, 1973b, s. 404). Ayrıca, Osmanlı Sarayı'nda gerek yönetim anlamında gerekse bireysel davranışlar konusunda ciddi bozulmalar yaşandığına dikkat çekmiştir (Cevdet Paşa, 2019a, s. 208, 2019c, s. 24).

Ahmet Cevdet Paşa, geleneklerine olan bağlılığıyla birlikte yeni bilgilere ve teknolojik gelişmelere duyduğu ilgi sayesinde çok yönlü ve geniş ufuklu bir kişilik geliştirmiştir. Hem özel hayatında hem de resmî görevlerinde, geleneklere aykırı olmayan yeniliklerin hayata geçirilmesine öncülük etmiştir. Onun savunduğu gelenek, temel ilkelerini koruyarak her

türlü etkileşime açık bir yapıdadır. Bu gelenekte muhafazakârlık, yeniliklere açıklık, akıl ve bilimin önemine vurgu bir aradadır. Cevdet Paşa, arının bal yapması gibi, kendi geleneklerine bağlılığını koruyarak toplumuna ve insanlığa faydalı olan yenilikleri seçip uygulamaya koymuştur (Cihan, 2019, s. 40).

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamlarından biri olarak Batı yanlısı ve gelenekçi görüşler arasında bir denge kurmuş ender şahsiyetlerden biridir. Medrese eğitimi almış birisi olarak İslamî ilimleri derinlemesine anlamış, ancak mutaassıp bir yaklaşıma saplanmamıştır. Diğer taraftan Batı'daki bilimsel ve toplumsal gelişmeleri aşırıya kaçmadan takip etmiş ve bu gelişmeleri kendi gelenekleriyle harmanlama becerisi göstermiştir. Geleneklerine bağlı olmakla birlikte modernleşmeye açık bir yapıya sahip olan Cevdet Paşa, şariat taraftarlarına kıyasla ilerici, Batı hayranlarına göre ise gelenekçi bir çizgi izlemiştir. Ne körü körüne geleneğe bağlılığı ne de Batı hayranlığını benimsemiştir (Berkes, t.y., s. 224).

Ahmet Cevdet Paşa, bilinçsiz Batı taklitçiliğine karşı çıkmakla birlikte bilinçli bir şekilde Batı'nın bilimsel ve düşünsel gelişmelerine değer veren bir anlayışa sahiptir. Ancak, Batı medeniyetini zorla kabul ettiren ve aklı mutlaklaştıran bir modernizm anlayışına karşıdır. Kendine güvenen bir düşünür olarak, uygun bir yöntem izlendiğinde İslam medeniyetinin geçmişte olduğu gibi yeniden yükselebileceğini savunmuştur. Modernleşme uğruna dini terk etmemiş; ancak modernleşmeye de tamamen kayıtsız kalmamıştır. Böylelikle Ahmet Cevdet Paşa, kendi gelenek ve kültürümüzden doğan özgün bir gelişim ve yenilik anlayışını benimsemiştir (Anay, 2009, s. 77).

Sonuç

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi'ni de kapsayan ve Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine denk gelen bir dönemde yaşamış önemli bir fikir ve devlet adamıdır. Azmi, çalışkanlığı, öğrenme tutkusu, devlet ve millet sevgisi ile birçok farklı disiplinde aldığı dersler ve devlet görevlerinde kazandığı tecrübeler, onu döneminin önde gelen şahsiyetlerinden biri haline getirmiştir.

Medrese eğitimi almış birisi olarak gelenekçi bir perspektif taşıyan Ahmet Cevdet Paşa, içinde bulunduğu toplumda ve dış dünyada meydana gelen yenilik ve gelişmeleri de yakından izlemiş ve bu gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. O, mensubu olduğu Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engelleyecek yol olarak bilim ve teknolojiyi takip etmenin zorunlu olduğunu;

fakat bu takibi yaparken körü körüne bir Batı taklitçiliği içerisinde düşmekten uzak durulması gerektiğini önemle vurgulamıştır.

Ahmet Cevdet Paşa'nın tarih, toplum ve devlet konularındaki fikirlerinde İbn Haldûn'un etkisi açıkça görülmektedir. Bazı noktalarda ondan ayrışsa da büyük ölçüde İbn Haldûn'u takip ettiği anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, dinin yalnızca bireyler üzerinde değil, toplum ve devlet üzerinde de büyük bir etkisi olduğunu savunmuştur. Özellikle *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi ve Tarih-i Cevdet* gibi eserlerinde, İslam dinini kabul eden yabancıların ve dönemin önemli devlet adamlarının İslamiyet hakkındaki sorularına verdiği cevaplarda, İslam inancının topluma ve devlete sağladığı faydaları (örneğin, fakirliğin önlenmesi, toplumsal sınıflaşmanın olmaması, ırkçılığın görülmemesi) din-toplum ilişkisi çerçevesinde analiz etmiştir.

Din ve toplumu bir bütün halinde ele alan Ahmet Cevdet Paşa, bir toplumun düzeni ve devlet yönetiminin başarısı için dini vazgeçilmez görür. Ona göre Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında hem üst yönetimde hem de halk arasında İslam dininin etkileri belirgin bir şekilde hissedilirken Tanzimat'tan itibaren yaşanan köklü değişimlerden sonra her iki kesimin dine bağlılığında zayıflama olmuş ve bu da devlet yönetiminin başarısının azalmasına ve toplum düzeninin bozulmasına doğrudan etki etmiştir. Bu bakımdan Ahmet Cevdet Paşa'ya göre din ve toplum birbirinden ayrıldığında ya da işlevlerini ve rollerini yerine getiremediklerinde, her ikisi de anlamını yitirecektir. Ahmet Cevdet Paşa'nın din ile toplum arasında kurmuş olduğu bu ilişki, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini anlamak ve analiz etmek bakımından araştırmacılara önemli bir perspektif sunmaktadır.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma "Tanzimat Dönemi Fikir Adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın Görüşlerinin Din Sosyolojisi Açısından Tahlili" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: MDD-MA; **Kavramsallaştırma:** MDD-MA; **Literatür Taraması:** MDD-MA; **Veri Toplama:** MDD-MA; **Veri İşleme:** MDD-MA; **Analiz:** MDD-MA; **Yazma – orijinal taslak:** MDD-MA; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** MDD-

MA.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A. (2009). Ahmet Cevdet Paşa ve kanunlaştırma hareketi. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alıcı, M. (2024). Tanzimat Dönemi Fikir Adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın Görüşlerinin Din Sosyolojisi Açısından Tahlili [Yüksek Lisans Tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Âliye Hanım, F. (2018). *Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı* (1. bs). Pınar Yayınları.
- Anay, H. (2009). Ahmet Cevdet Paşa'nın modernizme bakışı. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Armağan, E. (2015). *Ahmet Cevdet Paşa ve tercüme-i şerife (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, M. A. (2003). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 28, 231-235.
- Berkes, N. (t.y.). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. 590.
- Bolay, S. H. (2009). Sunuş. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Buzpınar, T. (2009). Cevdet Paşa ve Araplar. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cevdet Paşa, A. (1972a). *Tarih-i Cevdet* (C. 1). Hikmet Gazetecilik.
- Cevdet Paşa, A. (1972b). *Tarih-i Cevdet* (C. 3). Hikmet Gazetecilik.
- Cevdet Paşa, A. (1973a). *Tarih-i Cevdet* (C. 5). Üçdal Neşriyat.
- Cevdet Paşa, A. (1973b). *Tarih-i Cevdet* (C. 4). Hikmet Gazetecilik.
- Cevdet Paşa, A. (1974a). *Tarih-i Cevdet* (C. 12). Üçdal Neşriyat.
- Cevdet Paşa, A. (1974b). *Tarih-i Cevdet* (C. 6). Üçdal Neşriyat.
- Cevdet Paşa, A. (1980). *Ma'rûzât* (Y. Halaçoğlu, Haz.). Çağrı Yayınları.
- Cevdet Paşa, A. (2019a). *19. Yüzyılda Osmanlı devlet yönetimi* (C. 1). Yeditepe Yayınevi.

- Cevdet Paşa, A. (2019b). *19. Yüzyılda Osmanlı devlet yönetimi* (C. 4). Yeditepe Yayınevi.
- Cevdet Paşa, A. (2019c). *19. Yüzyılda Osmanlı devlet yönetimi* (C. 2). Yeditepe Yayınevi.
- Cevdet Paşa, A. (2021). *Ahmet Cevdet Paşa'dan İslâm'la şereflenenlere mektuplar* (C. 2). Çamlıca Basım Yayın.
- Cihan, A. (2019). *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları* (2. bs). Gökkuşbu.
- Doğan, İ. (2009). Sosyolojik bir malzeme olarak Tezâkir. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)* (2. bs). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1996). Fırka-i Islâhiyye. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 13, 35-37.
- Halaçoğlu, Y. (2009). Ahmet Cevdet Paşa ve Maruzat'ı. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halaçoğlu, Y., & Aydın, M. A. (1993). Cevdet Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, 443-450.
- İzğöer, Z. (1999). *Ahmet Cevdet Paşa* (1. bs). Şûle Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). İbn Haldûn'un Osmanlı düşüncesine etkisi. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15, 141-185.
- Ortaylı, İ. (2009). Kapanış. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öğün, S. S. (2009). Self-determinasyon prensibi ve Ahmet Cevdet Paşa. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özel, M. (2002). Son dönem Osmanlı tefsir tarihinden bazı portreler II. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 109-148.
- Özkan, N. (2006). Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk dili hakkındaki görüşleri ve eserleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 219-232.
- Popper, K. R. (2000). *Açık toplum ve düşmanları* (H. Rızatepe, Çev.). Liberte Yayınları.
- Severcan, Ş. (1990). Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçiliği. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 227-234.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Ülken Yayınları.
- Yazan, Ü. M. (2009). Bir Osmanlı sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa. İçinde *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

AN ANALYSIS OF AHMET CEVDET PASHA'S OPINIONS IN THE CONTEXT OF THE SOCIOLOGY OF RELIGION

 Mustafa Derviş DERELİ^a

 Münür ALICI^b

Extended Abstract

Introduction

This study seeks to explore Ahmet Cevdet Pasha's perspectives on history, society, and religion within the framework of his intellectual worldview. The research is grounded in two main objectives. The first is to construct a comprehensive portrait of Ahmet Cevdet Pasha by examining his life, intellectual milieu, works, and the various state duties he undertook. The second objective is to analyze the relationship he established between religion and society from the perspective of the sociology of religion, drawing on his approach to history, social thought, and his views on religion and Islam.

Ahmet Cevdet Pasha's Approach to History

Historiography stands out as one of Ahmet Cevdet Pasha's foremost areas of expertise. He regards history as both a repository of knowledge and a source of moral and practical lessons, emphasizing the critical importance of accurately recording events as they occurred. According to Cevdet Pasha, the historian's primary duty is to provide valuable and truthful information, thoroughly analyze the genuine causes of events that may serve as lessons for all, and present these findings in a clear and accessible manner for a broad audience. A historian, he argues, must maintain objectivity, differentiate between truth and falsehood, and discern what is essential from what is superfluous. Furthermore, the historian should uncover the true causes of events and analyze these events in comparison with one another.

^a Assoc. Prof., Necmettin Erbakan University, mddereli@gmail.com

^b Ph.D. Student, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, munur.alici58@gmail.com

In addition to serving as the official historian of the state through his contributions to the field of history, Ahmet Cevdet Pasha not only documented historical events but also analyzed their causes and interconnections in detail. Moreover, he situated his perspectives within the framework of the philosophy of history (Bolay, 2009, p. IX).

Ahmet Cevdet Pasha's Idea of Society

Ahmet Cevdet Pasha asserts that the fundamental motivation behind people's desire to live together is the aspiration to avoid harm and achieve mutual benefits. While he enumerates the numerous advantages that coexistence brings to society, he also highlights that an increase in societal welfare—one of these benefits—may lead to certain negative consequences. Like the stages in the life of human beings, Ahmet Cevdet Pasha divided society into stages. Just as individuals exhibit different behaviors and have varying needs at different stages of life, states also possess distinct needs and behaviors depending on the circumstances they encounter throughout their existence. According to Ahmet Cevdet Pasha, progress in both material and spiritual cultural elements is contingent upon the level of civilization. He argues that advancements in science and art emerge when a civilization reaches its peak maturity and decline as the civilization deteriorates (Cevdet Pasha, 2019b, p. 304).

Religion/Islam in the Thought of Ahmet Cevdet Pasha

According to Ahmet Cevdet Pasha, religion is “only a bond between Allah and His servants. Other believers bear witness to this only by looking at the visible situation.” Ahmet Cevdet Pasha argues that the foundation of Islam is built on two pillars: One is the acceptance of the oneness of God and the other is the acceptance of Muhammad (pbuh) as the messenger of God. Ahmet Cevdet Pasha emphasizes that the purpose of man's creation is to worship the God who created him. Ahmet Cevdet Pasha argues that the characteristic of being a Muslim must be reflected both in one's personal life and social practices. Therefore, a Muslim is expected to demonstrate this characteristic.

Religion-Society Relationship in the Thought of Ahmet Cevdet Pasha

Ahmet Cevdet Pasha asserts that religion plays a significant role not only in the lives of individuals but also in shaping society and state governance. He emphasizes that religion is an indispensable element for maintaining social order and ensuring effective state administration. According to Cevdet Pasha, the religious foundations and cultural attributes that set Ottoman society apart from other societies facilitated the rapid spread of Islam across the world and its dominance over an expansive geography. Religious

practices—ranging from obligatory acts of worship to moral principles and ethical behaviors—were instrumental in advancing the Ottoman state, particularly during its peak periods. For instance, he highlights the sociological importance of zakat—one of the five pillars of Islam—arguing that it helps bridge the gap between the rich and poor within a society. He further notes that the social benefits of zakat were especially evident during the golden age of the Ottoman Empire.

As a thinker deeply rooted in the Islamic tradition, Ahmet Cevdet Pasha strongly opposed alterations to fundamental aspects of Islam, such as worship and ethics, as well as the adoption of foreign customs by Muslims at the expense of their own traditions. He also analyzed the legal system within this framework, asserting that every element of civilization arises in harmony with the structure of its own society. Thus, he argued for a selective approach when adopting cultural elements from other civilizations, particularly Western civilization, emphasizing the importance of ensuring their compatibility with the structure of Turkish society.

Conclusion

Ahmet Cevdet Pasha was significantly influenced by Ibn Khaldūn in his perspectives on history, society, and the state. While he diverged from Ibn Khaldūn on certain points, he largely adhered to the framework of his intellectual predecessor, whom he regarded as his mentor. In examining the relationship, he established between religion and society, it becomes evident that Cevdet Pasha argued for the profound impact of religion not only on society and the state but also on the lives of individuals.

According to Ahmet Cevdet Pasha, religion is an indispensable element for maintaining social order and ensuring effective state administration. Consequently, traces of Islamic principles can be observed both in the upper echelons of Ottoman state administration and bureaucracy as well as within the general populace. This relationship became particularly evident during the significant changes of the late Ottoman period, including the Tanzimat era, when a weakening commitment to religion was reflected in both the public sphere and state affairs. In this context, to summarize Ahmet Cevdet Pasha's views from the perspective of the sociology of religion in a single sentence: religion and society are two interdependent elements that complement one another, and the separation of one from the other results in the dysfunction of both.

Keywords: Sociology of Religion, Ahmet Cevdet Pasha, History, Society, Religion/Islam.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work has been derived from a master thesis entitled “Analysis of the opinions of Ahmet Cevdet Pasha, one of the intellectuals of the Tanzimat Period, in terms of sociology of religion”.

2. Author Contributions:

Concept: MDD-MA; **Conceptualization:** MDD-MA; **Literature Search:** MDD-MA; **Data Collection:** MDD-MA; **Data Processing:** MDD-MA; **Analysis:** MDD-MA; **Writing – original draft:** MDD-MA; **Writing – review & editing:** MDD-MA.

3. Ethics approval:

Not applicable.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing interests:

The authors declare no competing interests.

